

RECENZII

Gerald VOLKMER, *Siebenbürgen zwischen Habsburgermonarchie und Osmanischem Reich. Völkerrechtliche Stellung und Völkerrechtspraxis eines ostmitteleuropäischen Fürstentums 1541-1699*, (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, Band 56), München, Verlag De Gruyter, Oldenbourg, 2015, 648 p.

Sașii ardeleni au o tradiție istoriografică la fel de venerabilă precum istoria lor de opt secole pe meleagurile binecuvântate ale Transilvaniei. De la cărturarii din perioada Evului Mediu și a Reformei, la cei din Iluminism și Romanticism, de la cei din epoca modernă și a afirmării națiunilor, la pozitivisti și reprezentanții diverselor școli istoriografice din secolul trecut și din contemporaneitate, elita sașilor din Transilvania nu a dus lipsă de istorici profesioniști care s-au aplecat cu meticulozitate și pasiune asupra cercetării trecutului „mândrei țări, / cu puteri și bogății / de Carpați împrejmuită / cu verdeață răsădită, / plai cu aur și cu vii / [...] Transilvanie, patrie dulce / țară a părinților”, cum este descrisă regiunea în imnul sașilor transilvăneni.

Autorul acestei remarcabile lucrări, lansată în mai multe orașe din România în cursul anului 2016, dar nediscutată încă suficient în istoriografia noastră, este un sas ardelean din generația tânără a istoricilor germani. Născut la Brașov în 1974, Gerald Volkmer a emigrat în Germania împreună cu părinții săi în anul 1988. Între anii 1995 și 2004 a studiat științe juridice, istorie medie, modernă și est europeană la Universitatea din Mainz. În anul 2004 și-a susținut teza de doctorat în istorie la aceeași Universitate cu tema *Die Siebenbürgische Frage (1878-1900). Der Einfluss der rumänischen Nationbewegung auf die diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Rumänien* [Chestiunea transilvană (1878-1900). Influența mișcării naționale românești asupra relațiilor diplomatice dintre Austro-Ungaria și România], lucrare pe care a publicat-o, în același an, în seria „Studia Transylvanica”, volumul 31, a Institutului Transilvania din Gundelsheim-Heidelberg, la prestigioasa editură Böhlau din Köln–Weimar–Wien. În urma dobândirii acestui doctorat, a activat în diferite funcții de cercetare și de conducere la Siebenbürgen Institut/Institutul Transilvania din cadrul Universității Heidelberg și la Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas/Institutul pentru Istorie și Cultură a Germanilor din Europa de Sud-Est, din cadrul Universității „Ludwig-Maximilians” München. Din anul 2013 este director adjunct al Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa/Institutului Federal pentru Cultură și Istorie a Germanilor din Europa de Est din cadrul Universității Oldenburg. În anul 2012 a susținut o a doua teză de doctorat în științe juridice intitulată *Die völkerrechtliche Stellung und Völkerrechtspraxis des Fürstentums Siebenbürgen 1541-1699* [Situția și practica juridică sub aspectul dreptului internațional a Principatului Transilvaniei 1541-1699] la Universitatea Johann Wolfgang Goethe din Frankfurt am Main sub coordonarea profesorilor Michael Stolleis și Albrecht Cordes. Lucrarea a fost publicată, sub un titlu ușor modificat, *Transilvania între Monarhia Habsburgică și Imperiul Otoman. Statutul și practica juridică a unui principat central-est-european sub raportul dreptului internațional 1541-1699*, în seria scrierilor Institutului federal pentru Cultura și Istoria Germanilor din Europa de Est al Universității din Oldenburg în vara anului 2015 și face obiectul prezentării de față.

Pentru istoriografia română, evoluția istorică și statutul internațional al Transilvaniei în anii afirmării autonome a Principatului (1541-1688) nu reprezintă o noutate, deoarece s-a aflat mereu în atenția specialiștilor, de la Ioan Lupaș și Ștefan Pascu, la Cristina Feneșan, Octavian Tătar și Călin Felezeu, cel din urmă fiind reprezentantul școlii clujene de istorie care a semnat cea mai bună monografie referitoare la Transilvania în această epocă, publicată la Cluj-Napoca, în două ediții, sub titlul *Statutul principatului Transilvaniei în raporturile cu Poarta Otomană (1541-1688)*, 1996, și *Principatul Transilvaniei în epoca suzeranității otomane 1541-1688*, 2013. De altfel, Gerald Volkmer, în buna tradiție a școlii istorice germane, realizează în *Introducere* (p.13-27) o radiografie critică a istoriografiei temei, evidențiind lucrările reprezentative maghiare, române și germane – cu meritele și scăderile lor –, care au discutat istoria și statutul „Principatului Transilvaniei”, reliefând coordonatele principale ale celor trei școli istoriografice cu privire la interpretarea epocii Principatului. În același capitol introductiv sunt oferite o serie de precizări epistemologice, completate

„Anuarul Institutului de Istorie «G. Barițiu». Series Historica”, tom LIX, 2020, p. 411-435.

cu un scurt excurs referitor la terminologia și gândirea juridică europeană din secolele XV-XVII, urmate de prezentarea istoriografiei și scopul central al cercetării: analiza statutului juridic internațional al Transilvaniei din perspectiva dreptului european și evaluarea tratatelor internaționale semnate între Transilvania și Puterile creștine europene. Așadar, analiza pe care o propune este una venită dinspre istoria dreptului internațional cu greutate asupra relațiilor Principatului Transilvaniei cu lumea creștină apuseană.

Complexitatea și rigurozitatea cercetării reies încă din structura volumului, care se prezintă în felul următor: „I. Introducere”; „II. Formarea statului transilvan și a ordinii sale juridico-constituționale după 1526”; „III. Afirmarea independenței sub domnia lui Szapolya 1541-1571. 1) Regența lui George Martinuzzi 1541-1551: a. împărțirea tripartită a Ungariei 1541-1545; b. încercări de reunificare la masa tratatelor 1545-1551; 2) Domnia Habsburgilor în Transilvania 1551-1556; 3) Domnia lui Ioan Sigismund Szapolya 1556-1571: a. Transilvania ca parte a ligii antihabsburgice 1556-1562; b. Conflictul transilvano-moldovean 1561-1563; c. Pe drumul negocierii unei soluții 1562-1565: Tratatul transilvano-habsburgic de la Satu Mare; d. Război și pace 1565-1571: Tratatul transilvano-habsburgic de la Speyer; 4) Rezumat”; „IV. Ascensiunea ca actor internațional activ sub principii Báthory 1571-1598. 1) Domnia lui Ștefan Báthory 1571-1586: a. Stabilirea unei noi dinastii 1571-1575; b. Întemeierea uniunii personale polono-transilvănene și ridicarea Transilvaniei la rang de principat 1575/1576; c. Relațiile cu vecinul răsăritean 1576-1586; d. Înlăturarea conflictului cu Monarhia Habsburgică pe marginea părților ungare răsăritene 1580-1586; 2) Domnia lui Sigismund Báthory 1586-1598: a. Pe urmele predecesorului 1586-1591; b. Accederea Transilvaniei la Liga Sfântă 1591-1595; c. Impunerea suzeranității transilvănene asupra Moldovei și a Valahiei 1594-1595; d. Proba de încercare a sistemului transilvănian de alianță 1595-1598; 3) Rezumat”; „V. Lupta pentru păstrarea autonomiei în timpul lungului război cu turcii 1598-1606: 1) Încercări de restaurare a domniei Báthoreștilor 1598-1599; 2) Mihai Viteazul 1599-1601: a. Guvernator (Statthalter) în Transilvania 1599-1600; b. Încercare de revenire în Transilvania 1600-1601; 3) Proiecte de înglobare a Transilvaniei în structura imperială habsburgică 1601-1604; 4) Ștefan Bocskai 1604-1606: a. Revolta împotriva Habsburgilor 1604-1605; b. Pacea de la Viena 1606; 5. Rezumat”; „VI. Schimbare dinastică în siajul Înaltei Porți 1607-1623: 1) Domniile lui Sigismund Rákóczi și Gabriel Báthory 1607-1613; 2) Domnia lui Gabriel Bethlen 1613-1629: a. Consolidarea puterii princiere 1613-1619; b. Participarea Transilvaniei la Războiul de Treizeci de ani 1619-1627; 3) Rezumat”; „VII. Dezvoltarea puterii sub domnia lui Rákóczi 1630-1660: 1) Consolidarea puterii princiere sub Gheorghe Rákóczi I. 1630-1648; 2) Participarea Transilvaniei la Războiul de Treizeci de ani 1642-1648: a. Alianța cu Suedia și Franța 1642-1645; b. De la Pacea de la Linz la Pacea de la Westfalia 1645-1648; 3. Domnia lui Gheorghe Rákóczi II. 1648-1660; 4. Rezumat”; „VIII. Declinul sub Mihai Apafi I și încorporarea în Monarhia Habsburgică 1661-1699: 1) Domnia lui Mihai Apafi I 1661-1683: a. Principe din grația sultanului 1661-1674; b. Alianța cu Franța 1674-1683; 2) Transilvania în «Marele Război cu turcii» 1683-1699; 3) Rezumat”; „IX. Principatul Transilvaniei între reglementările de drept internațional islamic-otomane și creștine- apusene: 1) Raportul de drept internațional al Principatului Transilvaniei cu Imperiul Otoman; 2) Transilvania în tratatele de pace habsburgo-otomane: a. Tratatul secolului 16; b. Tratatul de la Zsitvatorok 1606; c. Tratatul secolului 17”; „X. Considerații finale”. Urmează cinci anexe: trei hărți color, Transilvania între secolele 15 și 17, Europa de Sud-Est în anul 1570 și Europa în 1550, un tabel cronologic al domnilor Transilvaniei între 1526 și 1705, și un tabel descriptiv al celor o sută de tratate – de pace, de bună vecinătate, de graniță, de alianță, de staționare a trupelor – semnate între 29 decembrie 1541 (Julmarkt) și 26 ianuarie 1699 (Carloviț), la care a fost parte Transilvania ca subiect sau obiect de drept internațional. Volumul se încheie cu lista exhaustivă a bibliografiei – citată în cele 2.466 note de subsol –, împărțită în izvoare și literatură de specialitate, cuprinzând titluri în limbile germană, română, maghiară, engleză și franceză, citate în original și traducere germană, și cu un Indice de persoane și localități.

Cercetarea complexă, semnată de istoricul german ardelean Gerald Volkmer, restituie o imagine complexă, mai puțin cunoscută până acum în istoriografia germană și de real interes și pentru cea română, a evoluției Transilvaniei pe scena politică internațională între anii 1541 și 1699, când aceasta s-a afirmat ca subiect al dreptului internațional de factură creștină-apuseană și islamic-

otomană. Monografia surprinde parcursul statutului juridic al Transilvaniei și traseul sinuos al politicii externe a principilor ardeleni, cu momentele de afirmare în politica europeană – prin forța armelor, negocieri diplomatice și semnarea unor tratate care i-au consfințit statutul de subiect internațional –, dar și cu perioadele de decădere în siajul intereselor marilor puteri din Europa acelei vremi: Imperiul Habsburgic, Imperiul Otoman, Franța și Regatul Polono-lituanian.

Acribia și analiza lui Volkmer trădează dubla specializare a autorului, de istoric al Europei Central-Orientale și de specialist în istoria dreptului internațional, una dintre concluziile sale novatoare constând în sublinierea statutului juridic unic, din punctul de vedere al dreptului internațional, deținut de Principatul Transilvaniei între jumătatea secolului XVI și sfârșitul secolului XVII. Autorul susține, în acest sens, că Transilvania a fost singura entitate politică autonomă, cu veleități de independență, din Europa Central-Orientală care s-a aflat, în același timp, sub suzeranitate otomană și habsburgică, statut care i-a permis să joace un rol de subiect, nu de obiect pe scena politică europeană. Astfel, prin acțiunile politico-diplomatice și militare întreprinse între anii 1571 și 1657, Transilvania și-a adjudecat statutul unei puteri europene mijlocii și, în consecință, „un loc în cercul membrilor lui *ius publicum europaeum*”. Analizând textele tratatelor semnate de principii Transilvaniei în această perioadă, precum și pe cele la care Principatul a fost asociat, Gerald Volkmer conchide că, în ciuda fluctuațiilor înregistrate în plan internațional și a instabilității puterii princiare, Transilvania și-a păstrat statutul de subiect al dreptului internațional până în ultimul deceniu al secolului XVII, când a fost înglobată în Monarhia Habsburgilor. Totodată, Volkmer este de părere că trecerea de la statutul de subiect la cel de obiect al dreptului internațional nu s-a făcut prin prăbușirea întregului sistem al principatului Transilvaniei, care a supraviețuit prin Diploma leopoldină din 1691, deoarece stărilor ardeleni li s-au garantat drepturile și libertățile în interiorul unui principat al domeniilor imperiale ale Casei de Austria. Conservarea acestei autonomii administrative interne până în anul 1868 și ideea „transilvanismului”, născută ulterior, sunt, în opinia lui Gerald Volkmer, ecourile cele mai de durată ale afirmării Principatului Transilvaniei ca stat „parțial suveran” în modernitatea timpurie.

Fără-ndoială, lucrarea lui Gerald Volkmer merită întreaga atenție a medievistilor români, precum și a comunității istoricilor, a pasionaților de istorie și a iubitorilor Transilvaniei în general, bariera limbii putând fi depășită pe viitor printr-o traducere fie în limba română, fie în limba engleză, ediție care i-ar oferi o mult mai largă circulație internațională.

Mircea-Gheorghe Abrudan

Virgil CÂNDEA, *Mărturii românești peste hotare. Creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate*, serie nouă, vol. VI, partea 2: *Ungaria*, ed. coord.: Ioana Feodorov și Andrei Timotin, prefață de Ioan-Aurel Pop, București-Brăila, Editura Academiei Române-Muzeul Brăilei „Carol I”-Editura Istros, , 2018, 852 p.

În anul 1991, isprăvind primul volum al seriei *Mărturii românești peste hotare*, academicianul Virgil Căndea (1927-2007) scria cu vădită satisfacție înspre finalul prefeței: „Pasionații pentru cultura românească vor găsi în carte o imagine a iradierii ei în lume și își vor redimensiona viziunea despre locul românilor în istoria și conștiința universală. Specialiștii vor afla în ea un instrument de lucru confortabil, care le oferă, pentru operele românești înstrăinate, o bibliografie abundentă și, dacă nu completă, cel puțin suficientă pentru orice încercare de continuare a cercetărilor. Tot ei vor remarca, desigur, și lacune, erori, inconsecvențe, aceasta fiind datorită dintotdeauna a acribiei specialiștilor. Vom beneficia, sperăm, de îngăduința lor, plecând de la ideea că scopul principal al lucrării (acela de a defini mai precis aria răspândirii culturii românești în lume și reflectarea – prin izvoare – a istoriei și realităților românești în conștiința altor popoare) a fost fără îndoială atins. Încercăm un sentiment de eliberare, dar și o mare satisfacție, despărțindu-ne de o lucrare care ne-a concentrat preocupările și eforturile timp de trei decenii. Uriașa cantitate de informații oferită cititorilor le va spori negreșit convingerile despre rolul regional și european neîntrerupt al poporului român.”

Se pot decanta mai multe idei importante din acest citat al savantului Virgil Cândea, rețin însă aici trei, pe care le consider esențiale și totodată caracteristice proiectului cultural-editorial intitulat sugestiv *Mărturii românești peste hotare*: 1) rodul unei munci de cercetare desfășurate cu pasiune și profesionalism pe durata mai multor decenii; 2) realizarea unui instrument de lucru indispensabil pentru istoriografia, arheologia, bibliologia, muzeologia, arta și cultura românească în general; 3) radiografia iradierii culturii române în Europa și în lume.

În anii 1991 și 1998, Virgil Cândea a reușit să publice la Editura Enciclopedică două volume, grupând mărturiile românești pe țări în ordine alfabetică, *Austria – Grecia* (vol. I, piese aflate în 19 state), *India – Olanda* și adăugiri la *Albania – Grecia* (vol. II, piese aflate în 20 de țări). Îndatoririle primite din partea Academiei Române, al cărei vicepreședinte a fost între anii 1998 și 2002, l-au împiedicat pe savant să-și ducă mai departe acest proiect la care ținea foarte mult. Trecut în lumea dreptilor în 16 februarie 2007, Virgil Cândea nu a mai apucat să-și vadă valorificate publicistic foile și notele manuscrise, care însumează circa 10.000 de fișe privitoare la celelalte state, până la *Vatican*, precum și alte numeroase materiale documentare pe care urma să le valorifice în lucrare. Marele proiect dedicat repertoriului pieselor culturale românești răspândite în lume nu a fost însă abandonat, fiind resuscitat, continuat și finalizat de fiica marelui istoric, cercetător științific I Ioana Feodorov (filolog arabist), cu sprijinul altor specialiști – între care trebuie amintiți Andrei Pippidi și Andrei Timotin –, sub egida Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române din București, instituție care și-a asumat acest proiect ca program de cercetare prioritar începând cu anul 2014.

Seria nouă *Mărturii românești peste hotare*, cu subtitlul *Creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate*, cuprinde șase volume în opt tomuri, realizate în decursul unui deceniu, după cum urmează: *Albania – Etiopia* (vol. I, 2010, CVI + 523 p.), *Finlanda – Grecia* (vol. II, 2011, XXVIII + 788 p.), *India – Olanda* (vol. III, 2011, XXVIII + 378 p.), *Polonia – Rusia* (vol. IV, 2012, XXXII + 465 p.), *Serbia – Turcia* (vol. V, 2014, XLIV + 529 p.), *Ucraina – Vatican* (vol. VI.1, 2016, XL + 338 p.) și *Ungaria* (vol. VI.2, 2018, LXXIV + 852 p.), volumul VII, aflat în curs de finalizare, urmând să cuprindă *Indicele general* al tuturor tomurilor.

Ultimul volum, cel care cuprinde mărturiile românești din Ungaria, este cel mai amplu din punctul de vedere al repertoriului înregistrat și al cuprinsului tipărit, dar mai ales, așa cum subliniază editorii, „cel mai important, din punct de vedere istoric, din întreaga lucrare inițiată și realizată – în mare măsură – de Virgil Cândea. Cu peste 5.000 de piese înregistrate și descrise, Ungaria apare clar ca fiind teritoriul cel mai bogat în urme românești, atât documentare, cât și artistice” (p. XXI). Cele 5.215 piese – scrise, tipărite, confecționate, pictate, gravate, săpate – descrise între copertile volumului au fost create sau descoperite pe teritoriul României, ajungând, în diferite împrejurări și contexte istorice, în muzee, colecții private, arhive și biblioteci din Ungaria. Cum și de ce se găsesc aceste piese astăzi în Ungaria explică în mare măsură ampla prefață (p. X-XX) semnată de profesorul Ioan-Aurel Pop, președintele Academiei Române, care realizează o schiță istorică a Transilvaniei, privită în sens geografic larg, cu accente deosebite asupra istoriei românilor și a relațiilor românilor cu ungurii, asupra instituțiilor – laice și ecleziastice – creatoare de izvoare sau surse documentare și de patrimoniu cultural.

Nerespectarea prevederilor Tratatului de Pace de la Trianon, semnat în 4 iunie 1920, care stipula în articolul 77 obligația Ungariei de a restitui „guvernelor aliate sau asociate” „arhivele, registrele, planurile, titlurile și documentele de orice natură ce aparțin administrațiilor civile, militare, financiare, judecătorești” provenite din teritoriile cedate statelor succesorale ale Monarhiei Austro-Ungare, explică păstrarea a zeci de mii de documente istorice ardeleni în arhivele din Ungaria. Subliniind importanța cunoașterii locației de păstrare a acestor surse și nevoia înnoirii continue a istoriografiei române prin accesarea acestora, academicianul Ioan-Aurel Pop atrage atenția asupra derapajelor unor reprezentanți ai scrisului istoric românesc din epoca contemporană scriind: „Istoriografia română, înainte de sofisticate și discutabile interpretări ale trecutului, bazate, unele dintre ele, pe relativizarea fără limite a adevărului istoric, are nevoie de cunoașterea surselor acestui trecut. Cum noi nu am reușit să ne cercetăm și să publicăm izvoarele istoriei în secolele erudiției individuale și colective, nici în secolul Luminilor, nici în epoca romantică și nici măcar în vremea Școlii critice (pozitivistice), așa cum s-a întâmplat în marile istoriografii occidentale, simțim încă

marele handicap creat.” Doar cunoscând această realitate putem înțelege mai bine relevanța istoriografică a acestei serii remarcabile, inițiate de Virgil Cândea, cele opt tomuri care inventariază *Mărturiile românești peste hotare* suplinind un gol și contribuind în mod clar la reconstituirea „trecutului, cu mijloacele consacrate ale meseriei de istoric” (p. XX).

Prefața este urmată de o notă a editorilor care prezintă geneza, structura și conținutul volumului, insistând asupra unei descrieri a fondurilor arhivistice și a colecțiilor artistice în care sunt conservate documentele, cărțile, piesele arheologice și artistice inventariate. În funcție de accesul pe care Virgil Cândea și apoi editorii manuscriselor sale l-au avut la colecțiile de documente repertorizate, acestea sunt descrise în detaliu, în forma clasică a unui regest sau în formă globală, prin indicarea fondurilor documentare mari, cu date minimale despre subiectul și cuprinsul lor. Informații de interes deosebit sunt cele referitoare la istoria constituirii unor fonduri și colecții, respectiv la itinerarul lor din ultimii o sută cincizeci de ani, editorii reconstituind împrejurările în care aceste mărturii istorice, create și adunate din Evul Mediu până în epoca modernă în spațiul transilvănean, au fost transportate și se păstrează în instituții de profil din Ungaria de astăzi.

Un capitol distinct și deosebit de valoros al notei editoriale este format din „descrierea principalelor colecții” păstrate în marile arhive și biblioteci din Ungaria. Astfel, istoricul clujean László Wellmann prezintă fondurile și secțiile documentare privitoare la Transilvania conservate la Arhivele Naționale ale Ungariei, direcția centrală de la Budapesta și cele din comitatele Győr-Moson-Sopron și Komárom-Esztergom, la Biblioteca Națională Széchényi, la Muzeul Național al Ungariei, la Academia Ungară de Științe și la Universitatea Eötvös Loránd. Urmează prezentarea schematică a elenistului Mihai Țipău privitoare la parcursul istoric și la colecțiile Bibliotecii Zaviras, fondată de grecul Gheorghios Zaviras (1744-1804), originar din Siatista și stabilit în Ungaria, care a strâns foarte multe manuscrise și cărți, donate prin testament comunității greco-valahe din Pesta. Atât nota editorilor, cât și cele două descrieri au fost traduse în limba engleză, respectându-se tiparul volumelor anterioare și oferindu-le astfel o mai largă difuzare și circulație. În acest sens, trebuie remarcat că toate volumele seriei noi a colecției *Mărturii românești peste hotare* au fost încărcate pe pagina web a Institutului de Studii Sud-Est Europene și pe platforma Ioanei Feodorov de pe www.academia.edu, unde pot fi accesate și descărcate gratuit de cercetătorii și curioșii din întreaga lume.

Un alt capitol, nu lipsit de interes este cel dedicat siglelor și abrevierilor de cărți, articole, colecții de documente, publicații periodice, fonduri arhivistice, referințelor specifice și abrevierilor uzuale, care însoțesc inventarul tuturor pieselor.

Mărturiile românești din Ungaria sunt grupate în volum pe localități – ordonate alfabetic – și instituțiile deținătoare ale pieselor. În ambele cazuri, al localităților și al instituțiilor, sunt precizate denumirile lor atât în limba maghiară, cât și în limba română, după cum urmează: Battonya/Bătania (Biserica Sfântul Gheorghe), cu 5 piese înregistrate; Békés/Bichiș (Biserica Nașterea Maicii Domnului și Muzeul Orășenesc), cu 15 piese; Békéscsaba/Bichișciaba (Biserica Sfântul Ierarh Nicolae), cu 7 piese; Budapest/Budapesta (Arhiva Bartók, Muzeul Filatelic, Episcopia Ortodoxă Română din Buda, Biblioteca Universității Eötvös Loránd, Arhiva Națională Evanghelică, Arhiva de Istorie Militară, Muzeul de Arte Aplicate, Arhiva și Biblioteca de Istorie a Ordinului Iezuiților, Biblioteca Oficiului Central de Statistică, Biblioteca și Arhiva Franciscanilor din Ungaria, Institutul Geologic și Geofizic Maghiar, Galeria Națională de Artă, Muzeul Național Maghiar, Biblioteca Muzeului Național Maghiar, Arhivele Naționale Maghiare, Muzeul de Istorie Naturală a Ungariei, Biblioteca și Centrul de Informare al Academiei Ungare de Științe, Muzeul de Etnografie, Biblioteca Națională Széchényi, Arhiva Centrală a Bisericii Reformate și Muzeul de Arte Frumoase din Budapesta), cu 4.773 documente, manuscrise, colecții documentare, obiecte de artă, hărți, cărți și clădiri de patrimoniu înregistrate, însemnând 91,52% din totalul pieselor inventariate în volum; Csorvás/Ciorvaș (Capela Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril), cu 4 piese; Debrecen/Debrețin (Monument în memoria soldaților români căzuți în 14-19 octombrie 1944, Arhivele Naționale din Debrețin, Biblioteca Universității din Debrețin, Muzeul Déri, Arhiva Județeană Hajdú-Bihar, Biblioteca Colegiului Reformat, Arhiva Eparhiei Reformate de peste Tisa și a Colegiului), cu 53 piese; Eger (Biblioteca Arhiepiscopiei Romano-Catolice), cu 4 piese; Elek/Aletea (Capela Sfântul Ierarh

Nicolae), cu 5 piese; Esztergom/Strigoniu (Biblioteca Mitropolitană din Esztergom, Arhiva Primațială din Esztergom, Tezaurul Catedralei din Esztergom, Muzeul Creștin, Arhiva Județeană Komárom-Esztergom, Bazilica Adormirea Maicii Domnului și Sfântul Adalbert din Strigoniu), cu 44 piese; Füzesgyarmat/Fizeș-Iermata cu o piesă, și anume monumentul în amintirea celor 14 soldați români căzuți în 9-10 octombrie 1944; Gyöngyös (Biserica și Mănăstirea Franciscană a Vizitației), cu 5 piese; Győr (Arhiva din Győr a Județului Győr-Moson-Sopron, Biblioteca și Tezaurul Eparhiei din Győr, Cimitirul orașului), cu 11 piese; Gyula/Jula (Biblioteca Episcopiei Ortodoxe Române din Ungaria, Cimitirul Ortodox, Catedrala Sfântul Nicolae, Biserica Cuvioasa Maică Paraschiva, Muzeul Orășenesc, Arhiva Județului Békés), cu 40 piese; Hajdúböszörmény/Sântgheorghe, Beșermen, cu două monumente ridicate în memoria celor 238 soldați români din Divizia III Vânători de Munte căzuți între 21-22 octombrie 1944 în luptele pentru eliberarea orașului de sub naști; Jászberény (Biblioteca Mănăstirii Franciscane), cu o cronică medievală anonimă; Kalocsa (Biblioteca Arhiepiscopiei din Kalocsa), cu 11 piese; Kecskemét (Biblioteca Școlară a Ordinului Piarist, Muzeul de Artă Religioasă Greacă), cu 9 piese; Keresztur/Crâstor (Capela Ortodoxă Bunavestire), cu 5 piese; Kétegyháza/Chitighaz (Biserica Ortodoxă Română Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril), cu 8 piese; Kiskunfélegyháza, cu o statuie a lui Petőfi Sándor, opera artistului ardelean Mihail Köllő, transferată din Sighișoara în timpul Primului Război Mondial; Körösszakál/Săcal (Biserica Ortodoxă Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril), cu 22 piese; Körösszegapáti/Apateu (Biserica Sfântul Ierarh Nicolae), cu 17 piese; Magyarcsanak/Cenadul Unguresc (Biserica Înălțarea Domnului), cu 6 piese, între care trebuie amintite registrele de botezuri, cununii și decese, inițiate în anul 1808 și păstrate integral în arhiva oficiului parohial; Marczaltó (Arhiva Orașului), cu o piesă; Megyaszó, cu un monument închinat memoriei soldaților români căzuți în noiembrie 1944; Méhkerék/Micherechi (Biserica Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril), cu 15 piese; Mezőpeterd/Peterd (Biserica Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril), cu 13 piese; Miskolc/Mișcolț (Biserica Sfânta Treime), cu trei piese; Nyíregyháza (Monument ridicat în parcul orașului în amintirea celor 308 soldați români căzuți între 29-30 octombrie 1944, Biblioteca Școlii Superioare de Teologie Greco-Catolică Sf. Atanasie, Biserica Ortodoxă, Parohia Ortodoxă Maghiară Sfântul Gheorghe), cu 56 piese; Orosháza/Oroș, Oroșhaza, cu un obelisc comemorativ în amintirea celor 156 soldați români căzuți între 11 și 15 octombrie 1944; Pannonhalma (Biblioteca Abației Generale Sf. Benedict), cu 2 piese; Pécs/Beci (Arhiva Episcopiei din Pécs, Arhiva Județului Baranya, Arhiva Diecezei din Beci, Arhiva Capitlului, Biblioteca Universității din Beci, Colecțiile Speciale ale Bibliotecii Klimo), cu 8 piese; Piricse/Pirice (Biblioteca parohială), cu o piesă; Pusztaotlaka/Otlaca-Pustă (Biserica Înălțarea Domnului), cu 6 piese; Sarkadkeresztúr/Crâstor (Capela Ortodoxă Bunavestire), cu 4 piese; Sárospatak (Colegiul Reformat), cu 2 piese; Sopron (Muzeul Central al Măneritului Sopron, Arhiva Orașului), cu 2 piese; Sümeg (Muzeul Állami Darnay), cu o piesă; Szeged/Seghedin (Muzeul Móra Ferenc, Universitatea din Seghedin) cu 5 piese; Székesfehérvár/Alba Regală (Arhiva Episcopiei și a Consiliului Capitular din Alba Regală, Muzeul Regal Sfântul Ștefan), cu 2 piese; Szentendre (Colecția de Artă Bisericească, Biblioteca și Arhiva Ortodoxă Sârbă), cu 9 piese; Szombathely (Arhiva Județului Vas), cu 2 piese; Süllyás, cu un monument ridicat în amintirea celor 240 de soldați români căzuți în zonă între 30 octombrie și 11 decembrie 1944; Tiszakécske și Tiszalök, cu câte un monument ridicat în memoria eroilor români căzuți în zonă în octombrie-noiembrie 1944; Tokaj (Cimitirul din localitate), cu diferite monumente funerare ale unor români decedați aici; Vác (Biserica și Mănăstirea Sfânta Ana a Ordinului Piarist), cu diferite piese artistice medievale provenite din Transilvania; Vekerd/Vecherd (Biserica Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril), cu 5 piese; Veszprém (Arhiva Județului Veszprém), cu 2 piese; Visegrád (Inspectoratul pentru protecția Monumentelor), cu 2 piese; Zirc (Arhiva Abației Cisterciene din Zirc), cu 2 piese; Zsáka/Jaca (Biserica Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril), cu 9 piese.

Răsfoind paginile volumului se va putea sesiza că efortul editorilor de a identifica, localiza, descrie și documenta, prin bibliografie și referințe speciale, fiecare dintre cele 5215 piese înregistrate a fost unul deosebit de dificil, această întreprindere fiind sprijinită de mai mulți istorici, arhiviști, muzeografi și artiști din România și Ungaria, toți aceștia fiind amintiți nominal de către Ioana Feodorov la finalul notei sale editoriale (p. XXXII).

Mărturii românești peste hotare, volum VI, tomul 2, încheie o cercetare complexă și anevoioasă, începută în urmă cu șase decenii de academicianul Virgil Cândea. Finalizarea seriei noi este deopotrivă un act de pioasă cultivare a memoriei unui savant care și-a iubit nespus cultura și patria română, precum și un serviciu remarcabil adus istoriografiei și culturii române în general. Pentru toate acestea, colectivul Institutului de Istorie Sud-Est Europeană al Academiei Române, în frunte cu Ioana Feodorov și Andrei Timotin, merită din toată inima felicitările și recunoștința comunității academice românești.

Mircea-Gheorghe Abrudan

FÓNAGY Zoltán (Szerk.), *A véreskezű kamasztól Ferenc Jóskaig. I. Ferenc József és a magyarok* (Magyar történelmi emlékek. Értékezések), Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2018, 318 p.

Domnia de 68 de ani, stăpânirea împăratului și regelui Francisc Iosif, ca un arc peste epoci și sisteme politice, reprezintă unul dintre elementele cele mai vizibile, dar și importante ale istoriei Monarhiei Habsburgice, făcând din acesta un simbol fundamental al unei epoci marcate de schimbări politice și, nu în ultimul rând, de o modernizare razantă. De aceea, acest volum de studii care prezintă personalitatea lui Francisc Iosif din perspectiva istoriei Ungariei este mai mult decât binevenit și își propune să aducă clarificări asupra modului în care, în lunga sa prezență în fruntea Monarhiei, acesta a reușit să evolueze de la adolescentul cu mâinile însângerate – aluzie la înfrângerea Revoluției ungare de la 1848 și la regimul represiv care i-a urmat – la Ferenc Jóska – numele de alint dat de opinia publică regelui care a domnit peste Monarhia organizată în mod dualist, asociat cu pacea și modernizarea inerente acestei faze istorice de dezvoltare.

Aceste elemente, cu un accent asupra rolului de simbol jucat de capul încoronat în această perioadă, completat cu aprecieri diferite în epoca sa, și cu paradoxul transformării imaginii sale din „ucigaș al revoluționarilor” într-un simbol cu totul pozitiv, dar aflat într-o permanentă concurență cu imaginea revoluționarului Kossuth, paradox explicabil prin turnura anului 1867, transpar din introducerea volumului (intitulată *Francisc Iosif dintr-o perspectivă maghiară*, semnată de Fodor Pál și Fónagy Zoltán) care face trecerea către cele zece capitole/studii care compun volumul și care abordează aspecte diferite ale acestei evoluții.

În primul studiu, *Francisc Iosif și opinia publică maghiară*, Fónagy Zoltán oferă o abundență de informații și reflecții asupra evoluției imaginii împăratului-rege în lunga perioadă a domniei sale, de la începuturile în care opinia publică îl privea negativ, considerându-l totodată și un instrument al cercurilor conducătoare vieneze, și până la imaginea, mult mai durabilă și pozitivă, a regelui îndrăgit al perioadei dualiste. Contribuția științifică fundamentală a acestui studiu este însă abordarea conceptului istoric de opinie publică, care în acele vremuri funcționa și acționa altfel, fiind legată de diferiți factori, între care procesul de școlarizare și alfabetizare, răspândirea presei și, nu în ultimul rând, faptul că în întreaga perioadă, lezmajestatea și în general criticile deschise la adresa împăratului erau interzise prin lege. Autorul urmărește ascensiunea tânărului monarh, educația primită de acesta ca potențial moștenitor al tronului și imaginea acestuia în anii cincizeci-șaizeci, care se va schimba însă din temelii după 1867, când, pe de o parte, acesta și-a intrat cu succes în noul rol de monarh constituțional, iar pe de altă parte, supușii erau pregătiți prin școală să-i fie loiali și să-l respecte, toate acestea reflectându-se în opinia publică, în viziunea căreia vizitele imperiale au avut un loc deosebit; mai ales după 1867 imaginea împăratului a devenit și un motiv în folclor, reușind într-adevăr să se transforme într-un simbol acceptat de toți.

Un moment mai întunecat, conflictual, din evoluția imaginii tânărului monarh este prezentat în studiul lui Hermann Róbert, *Francisc Iosif și retorsiunea*, în care se analizează perioada reprimării revoluției și politica retorsionistă care i-a urmat, în care un element important a fost responsabilitatea personală a monarhului, care nu putea fi dezbătută în epocă, dar a devenit o temă a istoriografiei. Sunt

analizate evoluțiile care au urmat imediat înfrângerii revoluției și modul în care s-a ajuns la politica de reprimare pe scară largă a revoluționarilor, precum și aportul rusesc la aceasta. Punctul culminant al acestei politici, în care feldmareșalul Haynau a jucat un rol fundamental, a fost executarea celor treisprezece generali la Arad, autorul concluzionând că, în hotărârea și aplicarea măsurilor represive, tânărul monarh a avut un rol fundamental, hotărârea sa prevalând asupra viziunilor mai precaute ale miniștrilor atât în politica anului 1849, cât și mai târziu, prin acordarea amnistiei doar după un timp mai îndelungat.

Deák Ágnes analizează epoca neoabsolutistă, care se bucură din nou de o atenție sporită în istoriografie și în care figura tânărului „monarh discreționar”, cum ilustrează titlul studiului, a fost una centrală într-un deceniu marcat de atâtea schimbări. Urcând pe tron cu alura unui monarh constituțional, Francisc Iosif a folosit ulterior preponderent formula „din grația divină”, luând singur, fără aportul miniștrilor, numeroase decizii, modul său de stăpânire evoluând spre unul autoritar, ajungându-se la sistarea constituției din martie 1849. Dedesubturile puterii, modul în care s-au confruntat ideile privind viitorul Monarhiei între reprezentanții diferitelor viziuni sunt expuse detaliat, insistându-se asupra rolului jucat de Karl von Kübeck atât în guvernarea propriu-zisă, cât și în modelarea personalității tânărului monarh. În urma Patentei din 31 decembrie 1851 și a decesului primului ministru Schwarzenberg, regimul neoabsolutist a devenit unul consolidat; acest aspect este documentat de către autoare și prin analiza funcționării Conferinței miniștrilor, a cărei putere politică s-a redus drastic. Regimul a devenit un „absolutism personal”, unul deosebit de complex, dar în care Francisc Iosif a avut de învățat în urma multiplelor lui crize.

Relațiile monarhului cu Deák Ferenc, „cel mai înțelept maghiar”, unul dintre artizanii politiciii rezistenței pasive față de regimul autocratic, sunt ilustrate de Takács Péter, care urmărește evoluția politică a lui Deák încă din anii de dinainte de Revoluția de la 1848, cu opiniile și luările de atitudine politică ale acestuia. A criticat radicalismul revoluției și a prezis eșecul acesteia; a refuzat colaborarea cu regimul postrevoluționar, popularizarea acestui refuz servind ca un fundament al rezistenței pasive, devenind însă o figură fundamentală a vieții politice, foarte restrânsă în epoca Bach, dar care se va trezi la o nouă viață după Solferino. Autorul descrie audiența acestuia la împărat, în decembrie 1860, care în ciuda importanței ei, a fost considerată inutilă de către Deák, care va deveni o voce fundamentală în relațiile furtunoase dintre Viena și mișcarea politică maghiară din acești ani, și au deschis drumul către soluția dualistă.

Imaginea și receptarea împărătesei-regine Elisabeta, o figură foarte îndrăgită de opinia publică a Ungariei în acea vreme, alături de cea a lui Francisc Iosif, este abordată de F. Dózsa Katalin. Descriind imaginea celor doi mai ales în ultima fază istorică a Monarhiei pe baza referințelor literare, memorialistice (amintirile lui Festetics Mari sunt un fir roșu al descrierii), dar și de istoria artei, autoarea evidențiază simțul acestora pentru estetică, dreptate, cultură, în contextul unei epoci efervescente cultural. Analiza se oprește asupra principesei Sofia, mama împăratului Francisc Iosif, „împărăteasa secretă a Monarhiei” în anii cincizeci, al cărei aport în conducerea țării și în modelarea caracterului fiului ei este binecunoscut, extinzându-se asupra împărătesei Elisabeta, considerată în epocă chiar o „Patrona Hungariae”, a cărei simpatie față de Ungaria a început inclusiv prin interesul ei față de portul tradițional, despre a cărui însemnătate aflăm detalii interesante, la fel și despre exprimarea acestei simpatii prin îmbrăcarea în el de către Elisabeta în timpul vizitelor din Ungaria și învățarea limbii maghiare, dar, poate și mai important decât aceasta, trezirea interesului soțului ei față de această țară – personalitatea acesteia și studierea interesului ei față de Ungaria rămâne o temă de cercetare interesantă.

Relațiile capului încoronat cu un alt politician important al vremii – Andrassy Gyula – sunt analizate în studiul semnat de Diószegi István. Andrassy, care a participat la revoluția din 1848, a fost condamnat la moarte și executat în efigie. A putut să se reîntoarcă în 1857, devenind prim ministru peste zece ani și apoi ministru de Externe comun (1871-1878). În această calitate a avut un rol esențial în criza orientală a anilor 1877-78, într-un context complex al relațiilor internaționale, ale căror trăsături și interacțiuni sunt descrise în acest studiu. De activitatea lui Andrassy sunt legate conferința militară de la Viena, precum și congresul de la Berlin și punerea bazelor Alianței celor doi

împărați, al Austriei și al Germaniei. Datorită complicațiilor interne generate de schimbările în contextul internațional, Andrassy a fost nevoit să ceară împăratului eliberarea sa din funcție, dar perioada sa de activitate ministerială a rămas foarte apreciată de către împărat.

Complexele interacțiuni la nivelul politicii interne sunt prezentate în continuare de către Somogyi Éva, în materialul intitulat *Francisc Iosif și ministerele comune*, mai precis, relațiile instituționale, dat fiind că monarhul ignora persoanele în sine, considerate înlocuibile, care se aflau în spatele funcțiilor, interacțiune în care nu făcea deosebiri în funcție de etnia acestora. Autorul descrie funcționarea ministerelor comune și statutul, personal al miniștrilor respectivi: cel de Externe și al Casei, asupra căruia insistă cel mai mult, apoi al Armatei și al Finanțelor. Un accent important cade și asupra analizării modului în care s-a manifestat principiul responsabilității acestor ministere și miniștri, mai ales față de ambele parlamente, și modul în care funcționau aceste relații atât personale, cât și instituționale.

Francisc Iosif și Primul Război Mondial – este tema și titlul studiului semnat de Pollmann Ferenc, care urmărește izbucnirea marii conflagrații, împreună cu paradoxul declanșării acesteia tocmai de către împăratul atât de doritor de pace. În analiza atitudinii capului încoronat al Monarhiei față de război și de modul în care acesta poate schimba realitățile pe toate planurile, sunt analizate amintirile apropiaților săi, care evidențiază ezitățile sale inițiale, disputele dintre taberele politice care doreau războiul sau se opuneau acestuia, în acest context fiind amintite lucrări clasice, ediții de documente și de memorialistică sau lucrări mai recente, precum lucrarea monumentală a lui Manfred Rauchensteiner despre Primul Război Mondial (1913), care aduce unele reinterpretări în legătură cu atitudinea lui Francisc Iosif față de război, care se pare că luase deja, cel puțin pentru sine, decizia fatidică, fapt care ar reieși din neparticiparea sa la consiliile ministeriale cele mai importante care au dezbătut modul în care se putea reacționa la atentatul de la Sarajevo. Decizia directă în sensul războiului era însă mai complexă și trebuiau luate în calcul și aspectele alianțelor internaționale ale Monarhiei din acel moment.

Studiul lui Gerő András, intitulat *Împăratul și icoana națională*, ne prezintă reflectarea peste timp a imaginii împăratului, care a avut cea mai lungă perioadă de stăpânire din istoria Ungariei, comparabilă cu cea a regelui Sigismund dacă se calculează din momentul încoronării sale, o perioadă marcată de atâtea evenimente și de o epocă de constantă modernizare a țării. În epoca sa, până la sfârșitul Dublei Monarhii, un număr impresionant de statui, monumente și plachete, dintre care cele mai reprezentative sunt trecute aici în revistă, îi propagau faima; participarea sa la festivități îi subliniau importanța în stat. Mai târziu s-a impus însă imaginea lui Kossuth ca simbol, ca icoană națională; s-a ajuns chiar la situații în care, după perioada interbelică în care a fost conservat cultul monarhului, statuia fostului împărat-rege a fost înlocuită cu cea a lui Kossuth, piețele care îi purtau numele au fost redenumite, iar restituția atâtor locuri ale memoriei nu i-a favorizat numele după căderea regimului socialist; în afară de câteva mici busturi în clădiri publice și o marcă de apă minerală terapeutică, reprezentarea simbolicului împărat-rege aproape că lipsește. Personalitatea și amintirea lui Kossuth are însă valoare de icoană, fiind peste tot prezentă; această dihotomie este analizată pe cazul unor comemorări, autorul concluzionând că amândouă personalitățile sunt atât perdante, cât și învingătoare, în funcție de raportarea la trecut ori la prezent.

Un studiu cuprinzător semnat de Bertényi Iván jun., *Francisc Iosif, cel mai constituțional rege ungar*, încheie acest ciclu. Expresia își are originea într-un manual școlar care se referea la perioada de după încoronarea ca rege ungar, într-o cheie specifică acestei perioade care urmărea construirea unei imagini pozitive, încercând să minimalizeze aportul lui la represiunea postrevoluționară, bazându-se și pe simpatia populară față de capul încoronat. Autorul analizează modul în care erau construite și „funcționau“ aceste imagini, care se schimbau în funcție de contextul politic, dar și de avansarea în vârstă a lui Francisc Iosif; în acest sens, un accent puternic a fost pus pe simpatia acestuia față de maghiari, ca salvator și garant al constituționalității ungare ori ca factor principal al progresului. Aceste elemente sunt prezentate și analizate separat, autorul surprinzând și politica de după 1867, în care regele a susținut construirea statului național ungar prin opoziția față de mișcările naționale, fiind invocat ca exemplu și Memorandumul din 1892. În continuare la acestea, este

analizată politica monarhului în chestiunile politice interne în contextul instabilității politice, dar și rolul de garant politic al „bătrânului rege” în contextul largii conștientizări a pericolelor politice interne și externe și al posibilităților de abordări ori căi pe care potențialii moștenitori le-ar putea urma.

Se poate însă constata și că imaginea de bun monarh a putut apărea numai după restituția continuității ungare în anul 1867, adică în calitatea sa de rege al Ungariei, dar fiind urmărită de fantoma anilor 1848-49 și aflându-se astfel într-o concurență de imagine cu Kossuth, mult mai înconjurat de mituri în opinia publică și istoriografia ungară, și preluat ca simbol – revoluționar – de către sistemul socialist. Se pare totuși, chiar dacă în ultimii ani asistăm la un reviriment al imaginii lui Francisc Iosif, inclusiv ca simbol al unor vremuri vechi, bune, dar apuse, că acesta nu a reușit să iasă învingător din această confruntare, dar rămâne cu toate acestea, poate, personalitatea cea mai de referință a lungului secol XIX în acest areal.

Volumul este tipărit în condiții grafice foarte bune, cu imagini color ale monumentelor, reprezentărilor de epocă privindu-l pe împărat sau alte teme reprezentative, și aduce lămuriri importante și utile în înțelegerea complexe interacțiuni dintre monarhul Francisc Iosif și Ungaria.

Loránd Mádly

Une histoire de la guerre. Du XIXe siècle à nos jours, sous la direction de Bruno CABANES, coordonation: Thomas DODMAN, Hervé MAZUREL, Gene TEMPEST, Paris, Éditions du Seuil, 2018, 792 p.

Semnalăm lucrarea de față având sentimentul unui act de cultură necesar, prin care aducem în atenția istoriografiei și a publicului din România una dintre cele mai substanțiale și mai valoroase contribuții din câte a produs istoriografia internațională a ultimilor ani, odată cu revigorarea preocupărilor legate de problematica războiului, în contextul centenarului primei conflagrații mondiale. În atelierul istoricilor interesați de „Marele Război” s-au impus un concept și o metodologie centrate pe ceea ce a fost definit drept „istoria culturală” a acestui prim conflict global din istoria umanității. Fără teama de a greși, putem afirma că prezentul volum este un excelent model de abordare din perspectivă „culturală” a problematicii războiului din timpurile moderne, de la războaiele declanșate odată cu Revoluția franceză de la 1789 și epoca napoleoniană care i-a urmat până la confruntările tot mai diversificate ca profil și mod de manifestare, mai „atipice”, pe care le înregistrează istoria recentă și actualitatea imediată.

Cartea este un proiect internațional de anvergură, care oferă o perspectivă globală asupra războiului ca fenomen al modernității. Coordonatorul lucrării este Bruno Cabanes, titularul catedrei Donald G. & Mary A. Dunn de istorie a războiului de la Ohio State University (Statele Unite ale Americii), un specialist cu o experiență consolidată în studierea problematicii pe care și-o propune volumul de față. Considerăm că semnalarea acestei lucrări, prin intermediul Anuarului Institutului de Istorie „George Barițiu” al Academiei Române, este importantă și utilă pentru istoriografia și publicul din România, care pot interacționa astfel cu o perspectivă cu adevărat globală asupra problematicii războiului și a conflictualității din ultimele două secole. Pe măsura mizei științifice pe care o asumă, lucrarea este rezultatul unui proiect de cercetare de mare amploare, în sensul în care oferă 57 de studii semnate de istorici din Europa și de pe continentul american, conținând lecturi din cele mai variate perspective asupra problematicii războiului.

Volumul se deschide cu un text lămuritor, cu valoare programatică pentru ceea ce înseamnă astăzi studiul fenomenului războiului în istoriografiile de mare forță; este vorba despre considerațiile introductive semnate de Bruno Cabanes, urmate de o structură împărțită în patru părți, care zăbovesc asupra următoarelor tematici: războiul modern, lumea combatanților, experiența războiului și sfârșitul războiului și urmările sale. Urmărind transformările pe care le-a cunoscut acest fenomen, cartea se ocupă de istoria unei mutații care a bulversat întreaga umanitate a ultimelor două secole și jumătate. Astfel, volumul de față propune o istorie a războiului și nu istoria războiului pur și simplu, după cum

ne avertizează profesorul Bruno Cabanes în „uvertura” cărții, din care vom reține în cele ce urmează câteva idei mai semnificative pentru importanța și finalitatea cercetării pe care o semnalăm.

În studierea unei problematici atât de complexe, se poate apela la o multitudine de perspective de abordare; se putea opta pentru o perspectivă care să pună accentul pe un discurs cronologic, și nu pe unul tematic, sau pe o abordare care să insiste pe aspecte precum: strategia relațiilor internaționale, diplomația, menționează Bruno Cabanes în considerațiile introductive ale volumului, precizând mai departe că fără a neglija astfel de abordări, lucrarea își propune să-i studieze în mod egal pe combatanți și pe necombatanți, frontul și comunitățile din spatele frontului în egală măsură, ținând seama de faptul că participarea necombatanților la efortul de război și numărul tot mai mare al populației civile în rândul victimelor sunt trăsături caracteristice ale războiului din perioada contemporană.

Cartea pornește de la o convingere, pe care o considerăm fundamentală pentru întregul demers al cercetării propuse: războiul este un fapt social total și reprezintă, de asemenea, un act cultural, după cum afirmă Bruno Cabanes în textul său introductiv. Războiul este „afacerea” șefilor de state și a militarilor, dar el implică, în egală măsură, la modul profund, întreaga societate și pe indivizi. În desfășurarea sa, războiul zguduie instituțiile politice și sociale, mobilizează resurse economice și de mediu la nivele și în proporții fără precedent, folosește mijloace și tehnică de luptă și cristalizează, în egală măsură, emoții puternice, reprezentări despre sine și despre inamic, credințe și convingeri asupra vieții și a morții. A studia războiul înseamnă a zăbovi asupra unui element structurant al vieții societăților umane și asupra unei experiențe decisive, cea mai importantă, am putea spune, din câte se pot întâlni într-o viață de om. Războiul redistribuie ierarhiile de putere dintre țări, așa cum arată emergența Statelor Unite ale Americii în perioada primei conflagrații mondiale, modifică raporturile dintre sexe și accelerează transformările sociale. De asemenea, războiul distruge mediul, natura și peisajele, își pune amprenta asupra corpurilor și asupra spiritelor, îi va pune pe cei bătrâni în situația de a purta doliu după cei tineri, determină apariția de noi ritualuri comemorative și produce traumatisme care se resimt de-a lungul mai multor generații.

Lucrarea dorește să ofere o istorie la scară mondială a războiului, din secolul XIX până în prezent, atât cât permite stadiul actual al cunoașterii istorice în domeniu. Istoria tradițională, care pune accentul pe strategii, pe deciziile oamenilor de stat și ale diplomaților, se îmbogățește cu o istorie socială și culturală, care-i aduce în prim plan pe soldații obișnuiți și populația civilă, combatanți și necombatanți deopotrivă, ceea ce se cheamă „culturile războiului”, adică sistemele de reprezentare care conferă un sens profund conflictelor. Bătălia în sine, acest obiect de studiu atât de intens cultivat de istoria militară tradițională, este explorată dintr-o perspectivă nouă, cu instrumentele antropologiei istorice. În centrul tabloului care se obține printr-un demers restituitiv din această perspectivă, avem lupta, înfruntarea oamenilor, alături de loviturile armelor, rănille și moartea, împreună cu întreaga gamă, subtilă și complexă, de senzații fizice și emoții asociate războiului. În raport cu istoria cunoștințelor medicale, a istoriei de gen, a istoriei artei sau cea a mediului înconjurător, istoria războiului se reinventează preluând căi sau parcursuri de investigație care depind în mare măsură de tradițiile istorice naționale, afirmă Bruno Cabanes în studiul introductiv al volumului.

Reunind 57 de autori originari din Europa și America de Nord, istorici, antropologi, istorici de artă, sociologi sau politologi, provenind din generații sau tradiții diferite, acest volum oferă o panoramă bogată asupra temei. Noutatea pe care o aduce lucrarea este dată, între altele, de faptul că este pentru prima dată când se reunește în paginile aceleiași cărți o atât de mare diversitate de perspective. Textul introductiv al volumului din care cităm avertizează asupra unui obstacol de care se lovește istoria fenomenului războinic: spre deosebire de alte teme și problematici de studiu, istoria militară a secolelor XIX-XX este legată de istoriile naționale și de perspectiva impusă de cadrul occidental, prin funcția socială pe care a deținut-o în mod tradițional, de transmitere a memoriei bătăliilor care au reprezentat gloria unei țări. Pentru prea mult timp studiul conflictelor s-a cantonat la Occident sau la proiecțiile sale asupra restului lumii, cel mai adesea în ideea de a demonstra superioritatea unui „model occidental” al războiului. Scrierea unei istorii globale sau mai bine zis

interconectate, transnaționale a războiului, va mai cere încă timp. Cartea de față a încercat să rupă cu o tradiție dată de o lectură strict occidentală asupra fenomenului, încercând să facă loc altor spații geografice și culturale, așa cum reiese din considerațiile de început ale cărții.

Lucrarea este organizată, așa cum am menționat deja, în patru părți, concentrate pe următoarele teme: războiul modern, lumea combatanților, experiența războiului, ieșirea din război și urmările sale. Fiecare din aceste patru părți se deschide cu un text introductiv, care prezintă o dare de seamă privind cronologia și mizele problematicei tratate, semnat de un istoric recunoscut prin contribuțiile sale la acest domeniu de cercetare. În ceea ce-i privește pe contributori, autorii textelor reunite în lucrarea pe care o prezentăm, aceștia au avut în vedere tratarea marilor teme în durată lungă și au încercat să surprindă fațetele multiple ale conflictelor în diferitele spații și regiuni în care acestea s-au manifestat. Astfel, prima parte intitulată *La guerre moderne* [Războiul modern], începe cu un studiu introductiv semnat de David Bell, specialist în istoria Franței secolelor XVIII-XIX și profesor la Universitatea din Princeton (SUA). Avem în continuare un prim studiu axat pe o tematică distinctă, *Penser la guerre*, despre modelul tradițional al războiului sub forma conflictului simetric și convențional dintre state, scris de Jean-Vincent Holeindre, director științific la Institutul de cercetare strategică al Școlii militare din Paris. În continuare, studiul lui Sir Hew Strachan de la St. Andrews University (Marea Britanie), unul din marii specialiști de astăzi în Primul Război Mondial, vorbește despre tipologia bătăliilor, despre bătăliile decisive terminate cu învingători și învinși și despre bătăliile „deschise”, fără limite în timp și spațiu (*La fin des batailles: stratèges et stratégies*). Textul semnat de Alan Forrest, profesor emerit la Universitatea din York (Marea Britanie), se oprește asupra epocii „cetățeanului-soldat” – serviciul militar obligatoriu introdus de toate statele în epoca modernă (*Le temps du citoyen-soldat*). Christopher Kinsey de la King's College din Londra, scrie despre serviciile militare prestate contra-cost de soldații mercenarii în perioada contemporană (*Les mercenaires, soldats sous-traitants*). Samuel Moyon de la Yale Law School și Yale University participă la volum cu o contribuție privind evoluția reglementărilor juridice internaționale în materie de practici militare și violență ocazională de război (*Ce que dit le droit*). Textul lui John R. McNeill de la Universitatea din Georgetown se referă la impactul războaielor asupra mediului înconjurător (*Les destructions de l'environnement*). Un material de mare interes este și cel semnat de Michael Neiberg de la US War College, despre relația dintre tehnica de luptă și strategiile adoptate în desfășurarea războaielor (*La technologie n'est rien sans la stratégie*). Un studiu mai succint referitor la un anumit aspect al automatizării războiului în lumea de astăzi, dronele, care ridică numeroase probleme de ordin etic, este semnat de Katharine Hall de la Departamentul de Geografie al Universității din Dartmouth, SUA (*L'ère des drones*). Richard Overy, profesor la Universitatea din Exeter (Marea Britanie), scrie un material despre evoluția și limitele capabilității statelor de a susține conflicte la scară mondială (*L'avènement de l'État guerrier*). Jennifer Siegel, profesor la Ohio State University, ne oferă un text referitor la costurile pe care le implică purtarea unui război (*Le prix de la guerre*). Textul lui Karen Hagemann (Universitatea din North Carolina-Chapel Hill) se focalizează asupra semnificației „frontului intern” sau a „frontului din spatele tranșeeelor”/„frontul patriotic”, o realitate a războaielor din timpurile moderne (*Le front patriotique*). Carl Bouchard, profesor la Universitatea din Montréal, se regăsește în volum cu un text despre ceea ce s-a dorit a fi opusul războiului-mișcarea pacifistă (*Non à la guerre!*). Caroline Elkins, profesor de istorie la Universitatea Harvard, propune un text despre imperialismul britanic și limitele sale (*Les mythes de l'impérialisme britannique*). Studiul următor, semnat de Adam Bacsko, cercetător la École des hautes études en sciences sociales din Paris (EHESS), se oprește asupra unei modalități de luptă prin excelență reactive, războiul de gherilă (*Guérilla et contre-insurrection*). Contribuția lui Victor Louzon, conferențiar la Universitatea Sorbona, are ca temă China – între război și revoluție (*Chine: la révolution comme la guerre*). John Lynn, profesor emerit la Universitatea Illinois-Urbana-Champaign, este autorul unui articol de maximă actualitate pentru timpurile noastre, *Les âges du terrorisme*. În fine, cel de al 18-lea material și ultimul din această primă secțiune a volumului este semnat de Marius Loris (Universitatea Paris I Panthéon-Sorbonne) și are ca subiect o armă emblematică pentru secolul XX, inventată în Uniunea Sovietică, kalachnikovul (*L'AK-47 à la conquête du monde*).

A doua parte a cărții, *Monde combattants* (Lumea combatanților), are 12 studii, iar considerațiile introductive sunt semnate de John Horne, istoric și profesor emerit la Trinity College din Dublin. Primul text se referă la modul în care sunt recrutate armatele statelor moderne, pe baza „conscrierii”-serviciul militar obligatoriu, autorul acestui material fiind doamna Odile Roynette, conferențiar la Universitatea Bourgogne-Franche-Compté (*La fabrique des soldats*). În continuare Jörge Echterkamp, director științific la Centrul de istorie militară și științe sociale de la Postdam și profesor la Universitatea Martin Luther din Halle-Wittenberg, ne oferă un studiu foarte interesant despre impactul războaielor din secolele XIX-XX asupra carierelor ofițerilor și subofițerilor (*Une carrière sous drapeaux*). Textul care urmează are în vedere forțele armate implicate în războaiele coloniale și este scris de Eric Jennings, profesor la Universitatea din Toronto (*Combattants des colonies*). Asupra trupelor de voluntari se apleacă Hervé Mazurel, conferențiar la Universitatea din Bourgogne, în articolul său, *Engagés volontaires*. Despre participarea femeilor la războaiele din secolul XX avem posibilitatea să citim un studiu foarte interesant scris de Mary Louise Roberts, profesor la Universitatea Wisconsin-Madison din Statele Unite ale Americii (*La guerre est-elle seulement une affaire d'hommes?*). Despre constituirea și modul de acțiune al trupelor de partizani scrie un articol inserat în această parte a doua a volumului Masha Cerovic, cercetător la EHESS Paris (*Le monde des partisans*). Manon Pignot, conferențiar la Universitatea din Picardia și membră a Institutului universitar al Franței, scrie despre implicarea copiilor în război (*Enfants soldats*). Johann Chapoutot, profesor la Universitatea Paris IV, este prezent în volum cu un text referitor la figura eroului în sensibilitatea colectivă a timpurilor moderne (*Un besoin de héros*). Studiul lui Nicholas Offenstadt, conferențiar la Universitatea Paris I, se referă la un segment distinct de persoane, prezente în armatele moderne și în afara acestora: rebelii, nesupușii, insubordonații (*Rebelles et insoumis*). Despre categoria pe larg prezentă în vremuri de război, în trecut ca și în istoria recentă, a prizonierilor, a scris un studiu interesant Fabien Théofilakis (*Des prisonniers par millions*). Emmanuel Saint-Fuscien, conferențiar la EHESS Paris, a abordat în contribuția sa problema solidarității și a camaraderiei la militarii prezenți pe diferite teatre de război (*La force de tenir*). O temă deosebit de interesantă precum aceea a corespondenței în vremuri de război a abordat Clémentine Vidal-Naquet, conferențiar la Universitatea Picardie-Jules-Verne (*Écris-moi souvent*), material cu care se încheie, practic, cea de a doua parte a volumului pe care îl semnalăm.

Partea a treia, dedicată experienței de război (*Expérience de la guerre*), începe cu considerațiile scrise de istoricul francez Stéphane Audoin-Rouzeau (director de studii la EHESS Paris) și desfășoară mai departe, în conținutul său, 18 texte, împărțite în două secțiuni, referitoare la experiența de război a soldaților și, respectiv, a populației civile. Astfel, pentru început îl regăsim din nou pe conferențiarul Hervé Mazurel, de la Universitatea din Bourgogne, cu o a doua contribuție la volum, de această dată despre experiențele corporale tot mai traumatizante încercate de oameni în epoca războaielor moderne (*Le corps à l'épreuve*). Textul următor este semnat de Bruno Cabanes, coordonatorul întregului proiect editorial despre care discutăm, și se referă la evoluția modalităților de abordare a corpurilor moarte, ale militarilor în special, în desfășurarea conflictualității armate din timpurile moderne (*Que faire des morts*). În continuare, Anne Rasmussen, director de studii la EHESS Paris, ne propune un articol despre răni și răniți, cu suferințele și reprezentările aferente (*Blessures et blessés*). Mai departe, Nicolas Beaupré, conferențiar la Universitatea Clermont Auvergne, se regăsește în volum cu un text scurt, despre „literatura de mărturie” rămasă îndeosebi de la participanții direcți la prima conflagrație mondială (*Témoigner*). Thomas Dodman, cadru didactic la Columbia University, scrie un studiu deosebit de interesant despre varietatea experiențelor emoționale pe care le-au încercat combatanții, oamenii care au făcut experiența directă a frontului („*Toutes sortes d'émotions extravagantes*”). Raphaëlle Branche, profesor la Universitatea din Rouen (Franța), este autorul unui studiu despre cucerirea de teritorii și respectiv luptele de eliberare purtate în colonii (*Aux colonies: la guerre ensauvagée*). Cu textul care urmează intrăm în cea de a doua secțiune a părții a treia a cărții, dedicată experienței de război a populației civile, autorul fiind Richard Overy, profesor la Universitatea din Exeter: este vorba de un articol despre impactul și consecințele teribile ale bombardamentelor asupra comunităților necombatante. Ken Daimaru, cercetător post-doctoral la

EHESS Paris, a redactat un text concis despre una dintre cele mai cumplite traume ale lumii contemporane, bombardamentul atomic asupra Hiroshimei, din data de 6 august 1945 (*Silence sur Hiroshima*). Johann Chapoutot, menționat deja mai sus, revine cu o a doua contribuție la volum, pe care o semnează împreună cu Alya Aglan, profesor la Universitatea Paris I, despre modul de funcționare al regimurilor de ocupație, de care au avut parte numeroase teritorii în contextul războaielor (*Occupations*). Laurence Bertrand Dorléac, profesor de istoria artei la Science Po Paris, este autorul unei contribuții despre transpunerea artistică a masacrului unei populații civile, așa cum a realizat-o, cu valoare de model, pictorul spaniol Francisco José de Goya (*Goya: anatomie du massacre*). Robert Gerwarth, de la University College din Dublin, a participat la volum cu un material privind mobilizarea de proporții nemaîntâlnite a popoarelor în vederea participării la „războiul total”: prima conflagrație mondială (1914-1915: *les sociétés se mobilisent*). Sheldon Garon, de la Princeton University, este autorul unui text despre participarea Japoniei la cel de Al Doilea Război Mondial, cu accent pe mobilizarea populației acestei țări (*Japon: la guerre des autres ?*). Heather Jones de la University College London se ocupă, în schimb, în textul pe care îl propune, de evoluția situației resurselor alimentare în perioadele de război din ultimele două secole (*L'arme de la faim*). Christian Ingrao, director de cercetare la CNRS/IHTP, se ocupă de generalizarea violenței extreme, la scară mondială, în conflictele epocii contemporane cu deosebire (*Violences extrême*). José Luis Ledesma de la Universitatea Complutense din Madrid abordează în contribuția sa problematica războaielor civile (*Tuer son voisin*). Pe aceeași tematică merge, până la un punct, și contribuția următoare, mai succintă, a Annei Rolland-Boulestreau, conferențiar la UCO d'Angers (*Guerre civile en Vendée*). Raphaëlle Branche de la Universitatea din Rouen revine cu un studiu consistent referitor la violențele sexuale în vremuri de război (*Le viol, une arme de guerre*). Această a treia secțiune a volumului se încheie, în fine, cu textul semnat de Daniel Cohen de la Rice University din Houston, referitor la deplasările de populație determinate de conflictele armate ale epocii moderne.

Ieșirea din războaie cu întreg cortegiul de urmări și consecințe este tema celei de a patra secțiuni a lucrării (*Sorties de guerres*), care începe cu considerațiile introductive preliminare scrise de Henri Rousso, director de cercetare la CNRS. Problematika este abordată, în continuare, prin intermediul a 11 studii și articole, primul fiind semnat de Leonard V. Smith, profesor la Oberlin College (SUA), având ca temă trei momente de referință din istoria modernității în care războiul a fost depășit prin încheierea unor acorduri de pace (*Vienne, Paris, Yalta: faire la paix*). Brono Cabannes participă și la această secțiune cu un studiu despre revenirea din război a soldaților și modalitățile de integrare a acestora în viața civilă post-conflict (*Le retour du soldat*). Danièle Voldman, director de cercetare emerit la CNRS, este autorul unui material despre procesul de reconstrucție care a urmat după încheierea războaielor (*Sur les ruines*). Jochen Hellbeck de la Rutgers University (SUA) semnează o contribuție despre una dintre cele mai crâncene înfruntări din perioada celui de Al Doilea Război Mondial, bătălia de la Stalingrad (*La flamme de Stalingrad s'est éteinte*). Brian Jordan de la Sam Houston University (SUA) a scris un text intitulat într-o formă interogativă: *Qui a vraiment gagné la guerre de Sécession ?* Annette Becker, profesor de istorie contemporană la Universitatea Paris-Nanterre, istoric francez cunoscut prin contribuțiile sale de istorie culturală dedicate primei conflagrații mondiale, este prezentă în acest volum printr-un articol despre practicile sociale ale doliului generat de consecințele războiului total din ultimele două veacuri (*Le temps du deuil*). Meredith Lair de la George Mason University (SUA) scrie despre memoria terifiantă a războiului din Vietnam (*Les fantômes de My Lai*). Thomas Dodman de la Columbia University (SUA) este autorul unui text despre impactul războaielor asupra sănătății psihice a combatanților (*Nerfs et névroses*). Studiul lui Annette Wiewiorka, director de cercetare emerit la CNRS, chestionează una dintre cele mai teribile moșteniri la nivelul memoriei lumii noastre, cea a supraviețuitorilor Holocaustului (*Le témoin survivant*). Élisabeth Claverie, director de cercetare la CNRS, este prezentă în volum cu un text despre justiție, crime de război și crime împotriva umanității și despre reconcilierea post-război (*Juger, dire le vrai, réconcilier*). Partea a patra a lucrării se încheie cu un studiu mai succint, semnat de Hélène Dumas, cercetător la CNRS, referitor la problema coexistenței în Ruanda, între victime și cei care au săvârșit genocidul contra populației Tutsi (*Après le génocide: les gacaca*).

Volumul se încheie cu o secțiune de repere cronologice, urmată de alte două: indice de nume de persoane și de locuri, iar la sfârșit cuvântul de mulțumire al editorilor. Contribuția volumului la studierea acestui fenomen al modernității, războiul, decisiv prin impactul său asupra vieții și asupra societăților umane, este una substanțială, impresionantă prin varietatea perspectivelor, prin originalitate și prin ineditul abordărilor. Rezultat al unei cooperări de mare anvergură euro-americane, care a pus împreună numeroși reprezentanți ai unor istoriografii prestigioase, lucrarea de față evidențiază sub forma unor contribuții relativ egale între ele ca dimensiuni, fațetele multiple ale conflictualității armate din lumea modernă. Așa cum subliniază și Bruno Cabanes în studiul introductiv, fenomenul războiului înregistrează în ultimele secole patru mutații majore: introducerea serviciului militar obligatoriu – armata de „conscriși” – persoanele de sex masculin cărora statul modern le-a impus datoria de a suporta impozitul „sângelui”, toate acestea administrate de un aparat statal adecvat, în măsură să mobilizeze masele; o a doua mutație este de factură ideologică și a constat în „naționalizarea maselor” și dezvoltarea unor instituții și simboluri încărcate de semnificație patriotică; o a treia schimbare majoră este de ordin legal și umanitar: ștergerea diferenței dintre combatanți și populația civilă necombatantă, tot mai mult afectată de desfășurarea ostilităților în epoca războiului total; a patra mutație este de ordin tehnologic, în sensul în care cea de a doua revoluție industrială din ultima treime a secolului al XIX-lea (oțelul de calitate superioară, chimia modernă, motorul cu ardere internă etc.), a furnizat industriei de război un armament de o eficiență pe care omenirea n-a mai cunoscut-o până atunci. Studiile adunate în acest volum detaliază și nuanțează aceste schimbări, transformările majore pe care le-a cunoscut problematica războiului și impactul său asupra umanității. Prin dimensiuni și anvergură, dar mai ales prin importanța și relevanța științifică a textelor pe care le conține, volumul de față este în mod indiscutabil una din marile cărți ale istoriografiei internaționale din ultimii ani.

Ion Cârja

Răzvan ROȘU, *Multiculturalitate și enclavizare culturală în Transilvania, cuvânt înainte de Thede Kahl*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2017, 202 p.

Prima carte de autor a foarte tânărului antropolog și etnolog Răzvan Roșu, *Multiculturalitate și enclavizare culturală în Transilvania*, stă sub semnul curiozității și al unei întrebări fundamentale: „Cum au reușit grupurile etnice transilvane să dăinuiască împreună și să-și păstreze atât de vizibil specificul?” (p. 12)¹.

Este uimirea unui transilvănean, care pune însă întrebarea potrivită și se plasează în *orizontul întrebării*, așa cum l-a definit Constantin Noica: „Când capeți un răspuns, te luminezi. Când pui o întrebare, în schimb, luminezi lucrurile.”²

În egală măsură, Răzvan Roșu procedează a doua oară unui *outsider* al provinciei geografice și istorice căreia îi aparține de fapt, observând – ca un străin – realități de la sine înțelese și acceptate de către localnici. Același mirare s-a exprimat, în urmă cu peste un secol și jumătate, prin glasul unui american, antropolog *sui generis*, cu privire la Ungaria anilor 1848-1851: „Ungaria, cu un teritoriu nu mai mare decât Virginia și Carolina de Nord luate împreună, are o populație de circa zece milioane și jumătate, compusă din cel puțin o jumătate de duzină de rase, care vorbesc tot atâtea limbi și dialecte. Între acestea, maghiarii, care sunt rasa dominantă și au deținut vreme îndelungată tot solul, ținând în mâinile lor întreaga putere politică a țării, numără aproximativ 4.200.000.”³ În continuare, Boyen

¹ Răzvan Roșu, *Multiculturalitate și enclavizare culturală în Transilvania*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2017, p. 12. În continuare trimitem la citatele din cartea lui Răzvan Roșu, doar prin indicarea paginii în paranteză rotundă.

² Constantin Noica, *Sentimentul românesc al ființei*, București, Editura Eminescu, 1978, p. 12.

³ *The War of Races in Hungary*, written by Professor Boyen, an American; diligently revised, corrected, and published by Dr. S. Massoch, an aborigine Hungarian, who, having been a spectator

explică și mărește comparația: „Aici în America, unde emigranții, veniți la noi din toate națiunile Europei și supunându-se creuzetului instituțiilor noastre republicane, fuzionează în decurs de una-două generații într-o masă omogenă, [unde] diferite limbi, temperamente, obiceiuri și caracteristici, toate amestecându-se laolaltă și dispărând aproape la fel de repede ca și gazele emise dintr-un laborator chimic, se difuzează și se pierd în marele corp al atmosferei de afară, nouă ne vine greu să credem că, în altă țară, e posibil ca mai multe rase distincte să viețuiască cot la cot, îngrămadite una lângă alta într-un teritoriu prin comparație mic, și totuși să rămână atât de distincte una față de cealaltă și să-și păstreze toate diferențele lor originale la fel de puternic marcate, ca atunci când împrejurările le-au adus împreună pentru prima oară, în urmă cu secole. Dar așa este; aceste largi diferențe de rasă există, iar sentimentele de rivalitate și de ostilitate reciprocă, ce rezultă din ele atât de natural, trebuie să se ivească, de îndată ce s-a retras domnia suveranului, a stăpânului comun care le-a ținut pe toate într-o supunere egală și în pace una cu alta, atunci când independența națională le îngăduie pe deplin tendințelor naționale să-și producă efectele adecvate.”⁴

Ceea ce l-a frapat pe Răzvan Roșu în majoritatea abordărilor științifice de până acum este punctul lor de vedere monoetnic și lipsa perspectivei comparatiste (p. 16), ceea ce reprezintă oarecum o contradicție în termeni pentru cercetarea unei zone multietnice și multilingvistice, precum Transilvania. Este tocmai aspectul în care autorul nostru revoluționează investigația antropologică transilvăneană, grație recursului său la multietnicitate. Astfel, se apleacă în studiile sale asupra românilor și maghiarilor sătmăreni, a moților colonizați din Marna Nouă (județul Satu Mare) și a celor munteni de la Mărișel (județul Cluj), a șvabilor colonizați la Carei și în majoritate maghiarizați acolo, a țiganilor din Câmpia Transilvană (Frata, județul Cluj) și a bandeii țigănești din Ceauș (județul Mureș), chiar și a evreilor (trăitori la Frata până la 1945).

Din punct de vedere metodologic, cercetătorul se revendică pe sine, îndeosebi, ca antropolog, arătând chiar distincția dintre viziunea și metoda antropologiei, pe de o parte, și demersurile istoriei, pe de altă parte (p. 19). Este adevărat că, dincolo de declarația sa de apartenență metodologică la antropologie, autorul nostru nu poate renunța, spre binele lui, la formația sa de bază, cea de istoric. El vedește deschidere și înțelegere față de fundalul istoric al fenomenelor etnologice studiate; de asemenea, utilizează cu bune rezultate sursele primare și secundare ale istoricului, adică izvoarele arhivistice, presa de epocă și produsele istoriografice. Cunoașterea limbilor de circulație în Ardeal (româna, maghiara, germana) îi oferă acces, în bibliotecă și arhivă, dar mai ales pe teren, ca etnolog și folclorist, la realități și perspective etnice multiple. Cercetările sale de teren sunt, de aceea, într-adevăr

---

and eye-witness to all the events and facts in his native country, gives the most exact account of the population, and of the spirit in Hungary, New York, 1851, p. 6: „Hungary, with a territory no larger than that of Virginia and North Carolina united, has a population of about ten millions and a half, made up of at least half a dozen distinct races, who speak as many different languages and dialects. Among these, the Magyars, who are the dominant race, and have long owned all the soil and held the whole political power of the country in their hands, number about 4,200,000.”

⁴ *Ibidem*, p. 8: „Here in America, where emigrants coming to us from all the nations of Europe, and submitting themselves to the crucible of our republican institutions, are fused in the course of one or two generations into one homogenous mass, different languages, temperaments, habits, and characters, all blending together and disappearing almost as rapidly as the gases sent out from a chemical laboratory are diffused and lost in the great body of the outward atmosphere, we can hardly believe it possible, in another country, several distinct races should live side by side, crowded together within a comparatively small territory, and still remain as distinct from each other, and preserve all their original differences as strongly marked, as when circumstances first brought them together centuries ago. But it is so; these broad differences of race exist, and the feelings of rivalry and mutual hostility, which so naturally result from them, must show themselves when once the dominion of the sovereign, the common master who originally held them all in equal subjection and at peace with each other, is withdrawn, and national independence allows full scope for the national tendencies to produce their appropriate effects.”

originale. El aduce contribuții inedite prin descrierea unei tipologii de personalități din lumea tradițională țărănească sau urbană – o lume a folclorului, o lume anonimă prin excelență. Autorul îl „descoperă” și îl definește pe *atipicul ingenios*, pe care îl ilustrează în câteva ipostaze concrete: Ștefan Rus din Marna Nouă, Mezei Ferenc „Csángáló”.

Să notăm neapărat înclinația etnologului poliglot spre dialectologie și lingvistică comparată, atunci când Răzvan Roșu, față-n față cu înregistrările informatorilor săi români (moți, sătmăreni vorbind în grai), unguri și șvabi de la Carei (vorbind în dialect șvăbesc, *schwobisch*, ori în germana literară, *Hochdeutsch*), se ambiționează să le redea sonoritatea specifică. În acest scop, studiază și aplică modele anterioare de transcriere fonetică⁵. Dar, mai mult decât atât, remarcabile mi se par propriile sale inovații pe acest tărâm, rezultate din nevoia redării fidele a fonetismului specific existent în graiurile studiate. De pildă, folosește după sunetele palatalizate *t, n, d, h* semnul ’ ca să exprime specificul pronunției românești din Ardeal (*t'ină* = tină, *d'e, d'in* = de, din, ș.a.); introduce semnele *ę* și *o* pentru *e* și *o* deschis (*męre* = mere [merge], *sęre* = soare etc.) (p. 20-21).

Ceea ce nu duce până la capăt, pentru a-și impune nu doar transcrierile fonetice, ci și buna înțelegere a lor, este să ia în considerare documentul folcloric (răspunsurile informatorilor săi, interviurile, memoriile, zicalele) și documentul lingvistic (transcrierea fonetică a particularităților de grai ori dialect) ca pe un document istoric propriu-zis, respectiv să alăture transcrierii fonetice șvăbești transcrierea în germană a textelor, celei românești transcrierea în limba literară, iar textele șvăbești și maghiare să le însoțească de traducerea corespunzătoare în română, care este limba studiului. În cazul în care autorul și-ar fi redactat cercetarea în limba engleză, să presupunem, idealul științific ar fi fost să traducă textele folclorice din toate cele trei limbi (română, șvăbește, maghiară) în limba engleză. Sugerăm autorului să utilizeze pe viitor această metodă realmente științifică de abordare a documentului folcloric și dialectologic. Aceasta, întrucât propriul său caz, în care textele originale sunt lipsite de traducere în limba studiului, este la fel de greșit ca și cazul opus, în care autorul redă texte din alte limbi originale exclusiv în traducere în limba de redactare a studiului. În ce constă greșeala? În confuziile frecvente care pot apărea conform dictonului *traduttore-traditore*, în suspectarea autorului fie că are o slabă cunoaștere ori nu cunoaște deloc textele pe care nu le poate traduce, fie că dorește să transmită mesaje ascunse, rău-intenționate sau manipulative atât prin texte netraduse din original, cât și prin texte redactate exclusiv în traducere, fără confruntarea directă a originalului, sub ochii cititorului. Rigurozitatea, aparent redundanță a istoricului-paleograf, care se ocupă de editarea textelor în și din limba (vie sau moartă a) documentelor istorice, este salvatoare și singura aptă să conducă la rezultate științifice perene, incontestabile⁶.

⁵ Răzvan Roșu citează, printre altele, lucrările lui Valeriu Rusu, *Tratat de dialectologie românească*, Cariova, Editura Scrisul Românesc, 1984, și Hans Gehl, *Sprachliche Studien über die Sathmarer Schwaben*, institut für Donauschwäbische Geschichte, Tübingen, 2001, ca și *Atlasul lingvistic român pe regiuni: Transilvania*, vol. I, editori: Grigore Rusu, Viorel Bidian, Dumitru Loșonți, Cluj-Napoca–București, Institutul de Lingvistică „Sextil Pușcariu”–Editura Academiei Române, 1992.

⁶ Pentru situația contrară, a discreditării istoricului datorită necunoașterii limbii documentelor și folosirii trunchiate a documentelor traduse, vezi comentariile noastre – sub deviza: „turbulentă istoria, mai turbulentă istoricii” – la Spira György, *The Nationality Issue in the Hungary of 1848-1849*, Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1992, în: Ela Cosma, *Simion Bărnuțiu și revoluția românilor de la 1848 în istoriografia maghiară* (Spira György, *Miskolczy Ambrus*), în: „Acta Musei Porolissensis”, XXX, Arheologie-Istorie-Restaurare-Geografie, Zalău, Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, 2009, p. 361-368. În schimb, același articol subliniază valențele contribuției lui Miskolczy Ambrus la *History of Transylvania*, coordonator Szász Zoltán, New York, Columbia University Press, 2002, p. 4-219 (cap. „IX. Transylvania in the Reform Era, 1830-1848”) și p. 220-333 (cap. „X. Transylvania in the Revolution and the War of Independence, 1848-1849”), grație înțelegerii limbii și mentalității documentelor transilvănene expuse.

*

Recenzia de față nu urmează tiparul clasic al unei prezentări de carte. Se impune, totuși, să redăm structura volumului de autor semnat de Răzvan Roșu, ce poate fi considerat totodată o culegere de studii tematice. Cele șase capitole alcătuitoare reprezintă tot atâtea studii de caz, flancate și unificate prin introducerea și concluziile autorului.

Volumul se deschide prin încurajatorul *Cuvânt înainte*, semnat de profesorul academician Thede Kahl, care, apreciind valoroasa contribuție, sugerează introducerea cărții lui Răzvan Roșu în circuitul științific universal, prin traducere „în cât mai multe limbi” (p. 10).

„Introducerea” (p. 11-23) expune motivația cercetătorului și argumentează alegerea temei de cercetare. Ardealul, păstrător al unor arhaisme unicate, îi prilejuiește lui Răzvan Roșu definirea, în manieră proprie, dar din perspectivă antropologică, a terminologiei prezente încă din titlul cărții, cu care va opera pe parcursul volumului.

Enclavizarea culturală este înțeleasă ca „un grup social sau o comunitate ce refuză, pe cât este posibil, realizarea unor împrumuturi culturale, renunțarea la propriile specificități”, fiind uneori asociată cu un „comportament defensiv cu scopul de a se proteja de ceilalți” sau cu „insularitatea unui anumit grup etnic [...] din dorința de a nu fi asimilat de majoritate” (p. 17).

Interculturalitatea vizează „relațiile dezvoltate între două grupuri pe plan cultural”, de aceea studierea acesteia are în vedere intensitatea și modul în care se desfășoară schimbul cultural, stereotipurile și atitudinile rasiste, xenofobe. Din pricina nedelimitării corecte a conotațiilor lor, termenii de *interculturalitate* și *multiculturalitate* tind a fi confunđați.

Multiculturalitatea, în schimb, se referă la „culturile unde se realizează un intens schimb cultural”. Conotația pozitivă dobândită de acest termen îi lărgeste nepermis de mult sfera de cuprindere, „iar utilizarea sa într-un discurs garantează reușita”. Cercetătorul consideră, însă, că „Banatul este singura regiune din România ce a dorit și a tins în parcursul său istoric să devină una multiculturală” (p. 18).

Originală e așa-numita „axă de valori, o posibilă grilă de interpretare a schimbului cultural”, pe care ne-o propune (și grafic) antropologul. Punctele sale extreme sunt la (-) enclavizarea culturală și la (+) multiculturalitatea; interculturalității i se atribuie punctul (0). Studiile de caz cercetate pe teren de Răzvan Roșu i-au relevat enclavizarea culturală maximă a moșilor coloniști din Marna Nouă, urmată de enclavizarea mai mică a șvabilor sătmăreni, apoi interculturalitatea românilor din Sătmăr și multiculturalitatea țiganilor din Ceaș (p. 22).

Aș opta pentru denumirea de „axă a schimbului cultural”, căci așa se prezintă graficul autorului (care intenționează să caracterizeze lipsa sau, dimpotrivă, pregnanța schimbului cultural), și nu sub forma unei axe valorice. Îndeobște, valorile (-)/(+) tind să fie înțelese axiologic, maniheist: negativ/pozitiv, rău/bine, ceea ce ar putea sugera că enclavizarea culturală și păstrarea pregnantă a identității culturale într-un mediu ostil ar fi un fenomen negativ, câtă vreme asimilarea etnică poate fi pozitivă, însemnând multiculturalitate. Ceea ce este fals, desigur.

I. Coloniile moșești din Câmpia Careiului: un model al enclavelor culturale (p. 24-50) descrie originea și trăsăturile, adaptarea și/sau inadaptarea la mediu a câtorva așezări românești dintr-o regiune predominant maghiară. Între acestea se numără și localitatea de obârșie a autorului, Marna Nouă, ea însăși colonie de moși formată după Marea Unire. Unele aserțiuni au valoare axiomatică: „Nu doar minoritățile pot forma grupuri insulare”, ci și populația majoritară (p. 24). Tocmai acesta este cazul moșilor colonizați în zona Careiului la 1924, constituiți în adevărate enclave de sate pur românești și exclusiv ortodoxe.

II. Identitate, limbă și cultură tradițională la șvabii sătmăreni (p. 51-74) prezintă o temă cvasinecunoscută publicului românesc, bibliografia de istorie și dialectologie existentă până acum fiind aproape exclusiv în limbile germană și maghiară. Răzvan Roșu integrează această bibliografie (p. 51-61)⁷ în studiul său de etno-istorie a șvabilor din zona Careiului (Nagykároly, Großkarol).

⁷ Vonház István, *A Szatmármegyei német hangtana* [Fonologia germană din județul Satu Mare], Budapesta, 1908; idem, *A Szatmármegyei német telepítés* [Colonizarea germană din județul Satu

Aceștia au fost colonizați aici de groful Károlyi Sándor, pe moșiile acestuia, în anii 1712-1738. A urmat colonizarea internă în zonă, între 1740-1804. Dacă istoria șvabilor bănățeni, cu cele trei valuri ale colonizării sale, din vremea împăraților habsburgi Carol al VI-lea, Maria Theresia și Iosif al II-lea, a fost recent sintetizată în limba română, într-o lucrare semnată de Ciprian Glăvan⁸, în schimb, se pare că în aceeași limbă, afară de lucrarea lui Ernst Hauler, singurul sumar istoric referitor la colonizarea șvabilor sătmăreni îi aparține lui Răzvan Roșu.

Cea mai sensibilă diferență între șvabii bănățeni și cei sătmăreni se referă la identitate, primii păstrându-și-o, ceilalți pierzând-o prin maghiarizare. Autorul cărții de față înfățișează pe larg procesul maghiarizării șvabilor sătmăreni, cu ajutorul și prin intermediul bisericii romano-catolice, „unul dintre cei mai importanți și mai eficace factori în pierderea dialectului șvăbesc din regiunea Careiului”, întrucât aceasta a introdus și impus în biserică și școală limba maghiară (p. 54). Tocmai de aceea, Ernst Hauler a putut afirma despre șvabii sătmăreni că au fost „maghiarizați fără contacte cu maghiarii”, adică instituțional, prin biserică și școală, prin context istoric și geografic (p. 60).

Cercetarea antropologică efectuată de Răzvan Roșu confirmă că, dinainte de Primul Război Mondial, șvabii de aici își pierduseră identitatea. „A se declara maghiari era privit ca un act patriotic, de supunere față de Ungaria” (p. 56). Populația inițială cuprinsese exclusiv țărani; aceștia erau lipsiți de cultură și de știință de carte. În schimb, sașii ardeleni încă din secolul al XVIII-lea beneficiau de alfabetizare, în cea mai mare proporție comparativ cu toate celelalte etnii transilvănene, inclusiv în rândul femeilor săsoaice⁹.

Supus mediului înconjurător dominat de supremația limbii maghiare, „dialectul șvăbesc a devenit, cu timpul, un grai cu circuit închis, fiind înțeles exclusiv de vorbitorii nativi”. Ba mai mult, la începutul secolului XX, în rândul șvabilor maghiarizați, dialectul șvăbesc devenise un „limbaj codat al bătrânilor, folosit numai în momentele când nu voiau să fie înțeleși de tineri” (p. 57).

După integrarea regiunii în România Mare, s-au înregistrat tentativele autorităților românești de regermanizare a șvabilor sătmăreni, în timp rezultând două grupări: 1. șvabii maghiarizați cu sentimente ungurești, „iredentiste”; 2. șvabii care și-au redescoperit ori și-au păstrat originea germană. În fruntea șvabilor primei grupări a iredentiștilor se plasau preoții romano-catolici, care refuzau confesiunea și slujba bisericească în dialect șvăbesc, acceptându-le numai în maghiară. Conform formulei: „Cel mai bun ungar este șvabul sătmărean”, autorul constată că nici astăzi nu s-a schimbat poziția Diecezei Romano-Catolice de Satu Mare, așa cum rezultă dintr-o lucrare dedicată episcopului martir Scheffler János¹⁰, cu identitate „suspendată între cea maghiară și șvăbească” (p. 58).

Autorul face o paralelă cu slovacii maghiarizați din Livada, care și-au pierdut identitatea după încetarea Dictatului de la Viena, „la începutul perioadei comuniste”. Motivul principal al asimilării diferitelor grupe etnice din zona Sătmarului: români, evrei, ruteni, slovaci, șvabi, respectiv al

---

Mare], Pécs, Dunántúl Pécsi Egy, 1931; Hugo Moser, *Schwäbische Mundart und Sitte in Sathmar* [Grai și datină la șvabii din Satu Mare], München, Verlag von Ernst Reinhardt, 1937; Hans Gehl, *Sprachliche Studien über die Sathmarer Schwaben* [Studii lingvistice despre șvabii sătmăreni], Tübingen, Institut für Donauschwäbische Geschichte, 2001. Inclusiv Zenovie Pâclișanu este citat cu un volum în limba germană: Zenobius Pâclișanu, *Deutsche und Magyaren. Der Entnationalisierungskampf gegen die Sathmarer Schwaben*, București, Editura Dacia, 1941. În limba română: Ernst Hauler, *Istoria nemților din regiunea Sătmarului*, Satu Mare, Editura Lamura, 1998.

⁸ Ciprian Glăvan, *Presa de limbă germană din Banat, 1771-1867*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2015, cap. „I. Comunitatea germană din Banat până la instaurarea regimului dualist” (1.1. Colonizarea populației germane din Banat, 1.2. Așezările de coloniști germani din Banat), p. 17-35.

⁹ Ela Cosma, *Împăratul călător și ardelenii în memoriile lui Michael Conrad von Heydendorff cel Bătrân*, Cluj-Napoca-Gatineau, Argonaut Publishing-Symphologic Publishing, 2015, p. 109.

¹⁰ Heinrich Ferencz, *Scheffler János – vértanú püspök. Szent földön született, vértanúként halt meg* [Scheffler János – episcopul martir. Născut pe pământ sfânt, mort de moarte martirică], Baia Mare, 2011.

maghiarizării lor, Răzvan Roșu îl vede ca pe o „ripostă la procesul de românizare” din perioada interbelică. Autorul observă că variile grupe etnice au gravitat constant spre cultura maghiară, concluzionând: „Constatăm cu regret că statul român nu a reușit să creeze o atractivitate din punct de vedere cultural pentru minoritățile sale, cu toate că legislația atât din trecut, cât și cea actuală le favorizează” (p. 60).

Nu sunt transpuse în germană, nici traduse în română probele dialectologice șvăbești, culese pe teren de Răzvan Roșu (p. 55, 61-62). Unele forme lexicale și fonetice din *schwäbisch* (schwäbisch = șvăbește) sunt surprinzătoare: *Umer* (Ungarn = unguri); *hõnd ze allawei kuaret* (haben sie immer gekämpft [?] / sie haben immer gezankt = ei se contrau/certau întruna); *mir hõnd alle schwäbisch schwetzt* (wir haben alle schwäbisch geschwätzt/gesprochen = noi vorbeam cu toții șvăbește).

Zona predominant maghiară a orașelor Carei și Satu Mare cuprinde atât *tiszta magyarok* (maghiari curați), cât și *magyar ajkú svábok és románok* (șvabi și români de limbă maghiară). Dacă toți sunt vorbitori de maghiară, distincția se face prin confesiune: ungurii sunt protestanți, șvabii romano-catolici, românii greco-catolici (în zilele noastre majoritatea românilor au optat pentru confesiunea ortodoxă), iar coloniștii moți sunt ortodocși. Dacă originea etnică ar fi criteriul de diferențiere, crede Răzvan Roșu, atunci șvabii ar fi majoritari. Însă cei mai mulți dintre șvabi se declară maghiari (p. 64-65).

La baza pierderii identității românilor și șvabilor a stat un factor psihologic, inducerea ideii că limba și cultura lor maternă sunt inferioare limbii și culturii maghiare. Autorul exemplifică această constatare prin declarațiile informatorilor, care întăresc faptul că „domnii adevărați” (die wirklichen Herrn) vorbesc numai ungurește, iar șvăbeasca e „o germană stricată” (ein verdorbenes Deutsch) (p. 67). Stigmatizarea șvabilor, exprimată în zicala folosită de unii șvabi maghiarizați: „*Svábok lenni nem bűn de szégyen*” [A fi șvab nu-i păcat, da-i rușine], este o consecință a „batjocurilor ungurilor” și a deportărilor posthitleriste (p. 69).

III. *Tipic și atipic în lumea țărănească din Transilvania. Studiu de caz: Ștefan Rus din Marna Nouă* (p. 75-99) relevă prototipul *atipicului ingenios*, categorie creată de Răzvan Roșu, ce se opune figurii *țaranului luminat*, prin câteva caracteristici, cum ar fi: multilingvismul; dorința de a fi la curent cu actualitățile; ingeniozitatea, cunoașterea noilor invenții și tehnologii; implicarea atipicului în viața politică și socială; caracterul său de reprezentant al puterii în teritoriu; ipostaza de om neînțeles, de ciudat, de caraghios (p. 84-88). În același timp, biografia concretă a *atipicului ingenios* Ștefan Rus din Marna Nouă reflectă și trăsături țărănești mai stranii, rareori evidențiate de cercetători: violența comportamentală, excesele alcoolice și sexuale, relațiile extraconjugale, cu alte cuvinte, limitele largi pe care și le permite o asemenea personalitate locală de excepție în mediul său.

IV. *Românii din orașul Sătmar – un fenomen complex de asimilare* (p. 100-134) realizează incursiuni istorice din perspectivă antropologică, analizând „binomul urban-rural” în cazul românilor transilvăneni, în Evul Mediu și Epoca Modernă, caracterizat prin „segregare pe criterii religioase, profesionale” față de catolici și protestanți. Trimiteri se fac la prezența puțin numeroasă a românilor în orașele Cluj, Turda, Târgu Mureș, Arad, Sibiu, și la existența în proporții mai însemnate a românilor în centrele urbane de la Sebeș, Abrud, Câmpeni, Zlatna, Brad, Orăștie, Hațeg (p. 101-103). În general, orașul este reflectat în folclorul românesc ardelenesc din „poziția de *outsideri* a românilor față de cultura urbană” (p. 104).

Studiul de caz se referă la comunitatea istorică a românilor din Sătmar și Némethi (Mintiu), cele două așezări învecinate din secolele XVII-XIX, care au fuzionat formând actualul oraș Satu Mare. Denumirea uzitată de autor este cea de Sătmar, nu din considerente etimologice sau istorice, ci pentru că „subiecții chestionați foloseau, aproape în exclusivitate, această formă” (p. 105, nota 257).

În ce-i privește pe orașenii maghiari, doar cei din Sătmar se considerau *kimondott szatmáriak* (sătmareni veritabili), pe când cei din Némethi se autodenumeau *tösgyökerez németi parasztok* (țărani cu rădăcini în Némethi) (p. 110). Autorul neglijează traducerea în limba română a interviurilor consemnate respondenților maghiari (p. 111-112), care trădează „frica de celălalt [...], un mecanism de autoapărare apropiat omului medieval” (p. 111).

Orășenii români sătmăreni sunt descriși prin câteva caracteristici de bază: 1. poziția de *outsideri*; 2. originea lor rurală; 3. „bilingvism, statutul inferior al limbii române”; 4. „camuflarea identității românești”, atunci când românii își asumau în public o altă identitate, cea maghiară; 5. „trăitori în cultura maghiară”; 6. „aversiune față de intelectualii și funcționarii veniți din Vechiul Regat”, după realizarea României întregite; 7. „confesiunea greco-catolică ca principal liant al identității” etnice; 8. familii mixte, încheiate între greco-catolici (români) și calvini (unguri) în secolul al XIX-lea (p. 112-124)

Se pune în discuție chestiunea confesiunii greco-catolice, care aidoma confesiunii romano-catolice a șvabilor sătmăreni, a fost un factor de maghiarizare. „Așadar, membrii familiilor greco-catolice sătmărene erau de etnie diferite și aveau ca limbă maternă maghiara, româna, ruteana sau slovacă”, arată Răzvan Roșu, continuând: „Este evident că, într-o atare situație, ei adoptau ca limbă de comunicare maghiara, în detrimentul limbii materne.” (p. 124).

Sunt analizate reprezentări ale românilor în mediul citadin sătmărean. Cercetătorul distinge două imagini contrastante: pe de o parte, cea a „românului asimilat”, apreciat pozitiv în viziunea maghiarilor, iar pe de altă parte, cea a „valahului”, care „pe jumătate sălbatic” le oferea unurilor o imagine repulsivă (p. 124-125). Imaginile sunt susținute de texte maghiare, din nou netraduse.

O informatoare, născută în 1915, afirmă că la Sătmar „*nem oláhok vótak, ha nem görög katólikusok ... Mondom itt csak románok vótak, nem oláhok*” (p. 124), ceea ce înseamnă că „nu erau valahi, ci greco-catolici ... Eu zic că aici au fost numai români, nu valahi”. Despre greco-catolici informatoarea este convinsă că nu erau „valahi” (*oláhok*), ci „români” (*románok*). Autorul consideră că între cei doi termeni ce desemnează grupul etnic al românilor din orașul Satu Mare nu există diferență de sens, ci doar de etimologie, unul fiind arhaism, celălalt neologism. Totuși, termenul „valahi” reprezintă un exonim, înlocuit cu endonimul „români”. Ce-i drept, acesta din urmă a fost acceptat și s-a impus mai târziu (în secolul națiunilor, al XIX-lea), și în acest sens poate fi considerat la limită un „neologism” în limba maghiară. Iar termenul vechi a dobândit încărcătură peiorativă. Pe viitor, subiectul ar merita detaliat de către autor, în baza materialului de care dispune din zona etnografică cercetată.

Un deosebit interes suscită subcapitolul „7. Maghiarizare, asimilare sau multiculturalitate?” Asimilarea românilor sătmăreni este explicată, de Viorel Ciubotă *et alteri*, ca o *maghiarizare voluntară*, aceasta fiind de asemenea susținută prin politici de stat ale Ungariei și datorită introducerii limbii maghiare în biserică (la începutul secolului al XIX-lea)¹¹.

Ce este însă *maghiarizarea* ? Răzvan Roșu distinge două fenomene ascunse sub același nume: 1. „adoptarea prin aculturație a limbii sau culturii maghiare de către minoritățile non-maghiare (implicit un fenomen de asimilare)” și 2. „politicile duse de stat cu un asemenea scop” (p. 126).

Gradul de maghiarizare diferă de la o regiune la alta, iar procesul este atât urban, cât și rural. Asimilarea se produce diferențiat, conform statusului social și profesional al individului. Autorul identifică mai multe faze ale procesului de maghiarizare, bazat „în principal pe mimetism”: 1. dorința individului/grupului de a se integra ori de a parveni în cadrul majorității; 2. intervenția brutală a statului prin decrete și legi, pentru a privilegia o comunitate etnică; 3. „dorința inerțială de a aparține culturii dominante” (p. 128). Răzvan Roșu omite frica, ce poate juca un rol central în pierderea identității unei etnie defavorizate, dar admite existența unor „presiuni [...] exclusiviste, (im)puse de majoritate, dacă persoana nu se conformează grupului” (p. 128).

Concluziile din punct de vedere antropologic ale studiului de caz arată că: a) „în orașul Sătmar a avut loc o pierdere progresivă a identității etnice românești”; b) politicile de maghiarizare promovate ante și post 1867 „au susținut, dar nu au influențat” asumarea identității maghiare; c) totuși nu se poate vorbi despre o „maghiarizare totală”, deoarece românii s-au așezat în oraș în valuri succesive, „împrospătând mereu comunitatea cu vorbitori de limbă română”; d) interculturalitatea a

¹¹ Viorel Ciubotă, Liuba Horvat, Mykhailo Delegan, *Biserica „Sfântul Nicolae” din Mintiu – Satu Mare, istorie și contemporaneitate*, Satu Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 2010, p. 55, cf. Răzvan Roșu, *op. cit.*, p. 126.

acționat într-o singură direcție, schimbul cultural s-a realizat numai de la maghiari la români, nu și invers (p. 129).

„V. *Identitate și alteritate într-o comunitate majoritar românească: Frata, județul Cluj*” (p. 135-152) este un studiu cu reale valențe teoretice, ilustrat prin cazul unui sat din Câmpia Transilvană, aparținând fostului Partium. Tot din perspectivă antropologică este definită *identitatea* ca și „concepție și expresie a individualității unei persoane, inclusiv [incluzând] afilierea sa la anumite grupuri” (p. 135). Subcategoriile sunt: identitatea comunitară / de Sine, identitatea de gen, identitatea etnică, religioasă și națională. În schimb, „imaginile despre celălalt sunt de multe ori mai puternice decât realitatea, chiar și atunci când ea este demonstrată” (p. 136). Principala calitate a imaginilor despre Sine și despre Celălalt o reprezintă stereotipurile. În primul caz vorbim despre stereotipii autoasumate, prin care indivizii își asumă apartenența la un grup. Stereotipurile alterității reflectă, de regulă, o imagine deformată a Celuilalt.

În pofida titlului capitolului, românii din Frata, aparținând etniei majoritare din acest sat, sunt subreprezențați în analiză. Autorul acordă mai mult interes informatorilor maghiari și țigani (folosind denumirea preferată de informatori, care refuză să-și spună *rromi*), evocând și imaginea strict pozitivă a evreilor.

Subtitlul *Românii – lobodarii și brânzerii* nu este detaliat în subcapitolul respectiv (p. 140), unde se citează o expresie larg răspândită în Frata: „Vai d’ e ungar când i sângur, d’ e român când i flământ.”, ci ulterior: „La jocur’ i la așt’ a mai înstăriț le zășe brânzer’ i și la șei mai săraš le zășe lobodar’ i” (p. 150).

Dacă maghiarii din sat deplâng, prin vocea câtorva dintre persoanele chestionate, statutul lor minoritar demografic, care îi supune absorbției de către majoritate, „o constantă a istoriei țiganilor este că au încercat să-și asume caracteristicile majorității din proximitatea locului unde au viețuit, pentru a se putea apropia cât mai mult de societatea dominantă”, românească în cazul de față (p. 146).

Autorul consemnează „persistența unei amintiri”, eminentemente pozitive și, tocmai de aceea, neconvingătoare, despre evreii vorbitori de limbă maghiară, care au existat în Frata până în 1945. Din chestionare nu reiese cum și de ce au dispărut din sat evreii în timpul Dictatului, când satul aparținea Ungariei lui Horthy. După anul menționat, Frata – fără evrei – a revenit în cadrul României. Un informator spunea: „Lei nu lucra pământu, îl da în part’ e” și țineau „bolduri” (prăvălii) alimentare, „boldurile jidod’ eșt’ i”. Pentru terminologia generică a evreilor, denumiți tradițional: „jidoci”, „jidod’ i”, „jidani”, Răzvan Roșu face trimitere în mod corect la datele de identificare ale informatorilor (p. 148)¹².

¹² De reținut că denumirile tradiționale, și fără transcriere fonetică savantă, de „jidoci” sau „jidani”, prezente în numeroase specii ale folclorului românesc, inclusiv în colinde, *nu aveau o conotație peiorativă!* Ele nu erau jignitoare la adresa evreilor, datorită faptului că până în secolul al XIX-lea românii nu cunoșteau termenul „evrei”. În Moldova, catagrafiile îi menționează pe „israeliți” (ca apartenență religioasă) și „botezați” (cei convertiți la creștinism, de unde numele propriu Botezatu), iar *Condica liuzilor* (1803) îi pomenește pe „jidocii hrisovoliți”, adică evreii cu hrisov, privilegiați. Cuvântul „jidoc” traduce în românește slavul „жидовинь” (židovinŭ) și maghiarul „zsidó”, din care a fost preluat, iar cuvântul „jidani” sau „jâdan” este, evident, tot o preluare din limbile slave poloneză-ruteană-rusă. De fapt, etimologia denumirii tradiționale a evreilor în limba română indică zona de proveniență a evreilor, sosiți în Țările Române în urmă cu secole din spațiile ruse, polonez, maghiar. Este oare „zsidó”, astăzi, un termen peiorativ în limba maghiară? Răspunsul e negativ, fără nicio îndoială, pentru simplul motiv că noțiunea maghiară „héber” (ebreu, evreu) sună artificial și prețios, fiind în afara oricărui uz curent. A fost introdusă, probabil, după crearea statului Israel (1948), concomitent cu impunerea limbii oficiale ebraice (*ivrit*). Atunci de ce să ne mire faptul că, în secolul al XIX-lea și anterior, limba română nu cunoștea termenul „evreu” și că abia din secolul XX termenii istorici „jidoc” și „jidani” au dobândit un sens peiorativ? Din cele de mai sus rezultă că folclorul românesc vechi, precum cel al colindelor, nu poate prezerva decât termenii tradiționali, iar înlocuirea retroactivă a acestora, din rațiuni de *political correctness*, cu termeni noi, trebuie amendată, căci constituie o mostră clasică de falsificare istorică. Ironia soartei a consemnat, însă, recent,

În concluzia studiului, Răzvan Roșu subliniază faptul că Frata conturează „prototipul unei așezări interculturale cu tendințe spre românizare” (p. 150).

Capitolul VI. *Mezei Ferenc, Csángáló’ – (proto)tipul unui bândăș țigan din Transilvania* (p. 153-181) include: a) o incursiune în lumea muzicanților țigani din secolul XX; b) aspecte antropologice și etnomuzicologice cu privire la realizarea schimbului cultural; c) prezentarea bandei din Ceauș, județul Mureș, și a lui Mezei Ferenc „Csángáló”, cu focus pe biografia, repertoriul și trăsăturile celui intervievat; d) considerații despre integrarea resurselor digitale în cercetarea actuală.

Autorul interoghează un fenomen cunoscut legat de asocierea muzicanților cu țiganii, aceștia din urmă având un adevărat „monopol impus asupra muzicii tradiționale din Transilvania” (154). Diferența dintre instrumentiștii țigani și muzicanții țărani rezida în faptul că „țiganul vedea în cântat o meserie”, o îndeletnicire aducătoare de câștig, pe când țaranul cânta și interpreta piese în cadrul ritualic al marilor sărbători ale anului sau al riturilor de trecere. Imaginea muzicantului, a „ceterașului” nu era întru totul favorabilă și nu era un lucru „neapărat pozitiv în lumea satului” (p. 157). Odată cu transformarea cântatului, „zâsului” într-o meserie aducătoare de venit, între muzicanții țigani s-a ivit o concurență acerbă.

Formula instrumentală tipică a muzicii tradiționale transilvănene este *trio*-ul transilvan. *Taraful*, cu un termen preluat din Vechiul Regat, nu acoperă realitatea transilvană, susține Răzvan Roșu, exprimată prin *trio* ori prin *duetul* „ceteră + contră”, adică vioară (linie melodică) + violă (armonie). *Banda țigănească* e o inovație de secol XIX-XX, afirmă autorul. Se practică un anumit „stil țigănesc” în interpretarea pieselor din repertoriul tradițional românesc, unguresc și german din Ardeal. Acest stil se caracterizează prin „surplusul de volum”, sonoritate puternică, „decibeli bogăți”, „broderii muzicale” în partea solistică, cum ar fi apogiatura, tritul, mordentul (p. 156-158).

Ni se înfățișează un sumar istoric al muzicii tradiționale din Ardeal, în speță al celei țigănești, cu recurs la o bibliografie esențială de calitate (Bartók Béla, Könczei Csongor).¹³ Sedus de referințele strict maghiare și abandonat acestora, autorul descoperă începuturile muzicii țigănești în *cigány sor*, cartierele țigănești din orașele – implicit – ungurești din Ardeal. Mahalaua țigănească are însă și un termen românesc neaoș, consacrat în spațiul orașelor și orașelelor transilvănene: *țigănia*, care a existat, desigur, atât în orașele fondate în Evul Mediu timpuriu de sași (Sibiu, Brașov, Bistrița, Reghin, Cluj și multe altele) sau țipțeri (Baia Mare), în orașele armenesti construite (Armenopolis-Gherla) ori recunoscute (Elisabetopolis-Dumbrăveni) în secolul

---

amendarea propriu-zisă a nefolosirii falsului (termenul contemporan „evreu”) într-o colindă declarată „antisemită”, fiindcă amintea de „jidovi”. Din păcate ignoranța – sau poate reaui-intenție ? – vine din partea intelectualilor de elită din Grupul pentru Dialog Social și de la „Revista 22”, care în decembrie 2013, într-un surplus de zel, au reclamat Consiliului Național al Audiovizualului (CNA) și Consiliului Național pentru Combaterea Discriminării (CNCD) colindul „antisemit”, cântat de ansamblul folcloric „Dor transilvan” din Cluj-Napoca, condus de Tiberiu Groza și prezentat de TVR Cluj. Declarațiile lui Tiberiu Groza nu au putut disculpa acuzele: „Nu există colinde antisemite, în colindul prezentat la TVR 3 se vorbește de evrei, dar nu este vorba de a discredita pe cineva. Colindul are rolul de a răspândi vestea Nașterii Domnului, iar cel prezentat are o vechime de circa 100 de ani, a fost cules în urmă cu 50 de ani, din satul Bârlea, județul Cluj, și nu au fost sesizări până acum referitoare la el.” Imaginea ansamblului „Dor transilvan”, care performează folclor autentic și străvechi, nu a fost reabilitată până astăzi, iar eroarea (cu sau fără voie a) „demascatorilor” a rămas nesancționată. Vezi *Colindul antisemit de la TVR Cluj, reclamat la CNA. Tiberiu Groza: Nu există colinde antisemite*, în „Știri de Cluj. Informații locale non-stop”, <http://www.stiridecluj.ro/social/colindul-antisemit-de-la-tvr-cluj-reclamat-la-cna-tiberiu-groza-nu-exista-colinde-antisemite>.

¹³ Bartók Béla, *Însemnări asupra cântecului popular*, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1956; Könczei Csongor, *A kalotaszegi cigányzenészek társadalmi és kulturális hálázataról* [Din sfera socială și culturală a melodiilor țigănești din Țara Călatei], Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék / Catedra Maghiară de Folclor și Antropologie a Universității Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, 2011.

al XVIII-lea, cât și în orașele maghiarizate (Cluj din secolul XVII) și apoi românizate (din secolul XX).

Pe de altă parte, ne-am fi așteptat la conexiuni mai ample care să lege „banda țigănească” de fanfara austriacă și germană, promovată de sașii ardeleni și, mai ales, de șvabii bănățeni, dar care s-a extins și asupra românilor din Banat¹⁴, iar în Bucovina și Moldova în mediul țigănesc, un exemplu de răsunet internațional oferindu-i fanfara „Shukar” (Speranța) din satul Zece Prăjini, județul Iași.

Îndeosebi, însă, datorită elementului românesc demografic majoritar în Ardeal, trebuie neapărat luate în calcul influențele pan-românești asupra muzicii țigănești, respectiv formula *tarafului iărănesc românesc și muzica lăutărească românească*, atestate de Dimitrie Cantemir¹⁵ (începutul secolului al XVIII-lea) și Sulzer¹⁶ (finele secolului al XVIII-lea), Anton Pann (prima jumătate a secolului al XIX-lea) și Ciprian Porumbescu (a doua jumătate a secolului al XIX-lea).

Spre pildă, cel din urmă s-a inițiat în tainele viorii alături de lăutarii țigani. La vârsta de zece ani, Ciprian Porumbescu cânta deja cu taraful vestitului lăutar Grigore Vindireu din Suceava (1863), dar după ce tatăl său, Iraclie Porumbescu – care participase la adunarea românească de pe Câmpia Libertății de la Blaj (3/15 mai 1848), compunând muzica „Marșului lui Iancu” – a devenit preot la Stupca (1865), „domnișorul Țiprian” și-a petrecut aici cele mai fericite zile ale vieții, hrănindu-se cu muzica țiganilor lăutari Bibul, Bidirel, Pârsână, culegând colinde, doine și balade cântate de cântăreața Ilinca Țiganca. Valeriu Braniște a descris această atmosferă, spunând că la Stupca exista o adevărată academie de muzică lăutărească. La marea sărbătoare de la Putna, din 15 august 1871, când se aniversau 400 de ani de la sfințirea mănăstirii lui Ștefan cel Mare, Ciprian Porumbescu a participat, alături de mari scriitori români (Mihai Eminescu, Ioan Slavici, Mihail Kogălniceanu), și a cântat Vindireu cu taraful său. La un moment dat, tânărul de 17 ani i-a smuls vioara primașului și a luat conducerea tarafului. La sfârșit, i-a declarat fericit părintelui Iraclie: „Tată, am cântat Daciei întregi!”¹⁷ Din cele de mai sus, se desprinde faptul că primii dascăli de vioară ai compozitorului nemuritoarei *Balade* au fost, după jumătatea secolului al XIX-lea, folclorul românesc și interpretii acestuia, inegalabilii lăutari țigani.

„Muzica de nișă”, cum o numește Răzvan Roșu, respectiv muzica de petrecere și muzica ambientală, performată de instrumentiștii țigani de limbă maghiară, este ilustrată, cum nu se poate mai bine, prin banda din Ceauș și primașul acesteia, Mezei Ferenc „Csángalo”.

Această bandă, promovată din 1990 cu ajutorul unei echipe de etnomuzicologi maghiari, conduși de Szánthó Zoltán, a dobândit notorietate internațională, desfășurând concerte în Ungaria, Occident, SUA, Japonia. Studiul de caz relevă o trăsătură esențială a bandei din Ceauș: „cântatul la mai multe etnii” (p. 166), adică adaptarea repertoriului său în funcție de auditoriul românesc,

¹⁴ Aurel Bojin, *Seleuș – Lăutarii de altădată*, Seleuș (Banatul Sârbesc/Voivodina), 2001; Mircea Măran, *Situația culturală a românilor din Banat în perioada anilor 1945-1952*, teză de doctorat susținută la Universitatea din Novisad (1990), publicată în limba sârbă: Mircea Măran, *Kulturne prilike kod Rumuna u Banatu 1945-1952*, Vršac, Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov”, 2008.

¹⁵ Vezi înregistrarea realizată de Editura Casa Radio (2015) a albumului ansamblului instrumental de muzică veche „Imago Mundi”, album intitulat: *ISVOR. Dimitrie Cantemir – Cartea Științei Muzicii și Muzica Tradițională Românească*.

¹⁶ Franz Josef Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens, das ist der Walachey, Moldau und Bessarabiens. Im Zusammenhange mit der Geschichte des übrigen Daciens als ein Versuch einer allgemeinen dacischen Geschichte mit kritischer Freyheit entworfen*, Viena, 1781. Lucrarea conține 10 melodii românești, notate în premieră de autorul elvețian, și informații despre folclorul și muzica tradițională românească.

¹⁷ Viorel Cosma, *Ciprian Porumbescu*, București, 1957, p. 8; Gheorghe-Mihai Cosma, *Aspecte tehnico-interpretative din lucrarea de licență*, Cluj-Napoca, Academia de Muzică „Gheorghe Dima” din Cluj-Napoca, Facultatea de Interpretare Muzicală (Vioară), 2015, p. 38 (cap. „V. Muzica românească – Ciprian Porumbescu – Balada pentru vioară și pian, opus 29”).

maghiar, săsesc, occidental. Interesant este și faptul că „băndașii din Ceauș” se simțeau cel mai confortabil în compania altor țigani de expresie maghiară, neagreând prea mult „concuranța” muzicanților țigani români, „corturari” sau „băieși”. Dacă primii excelau în acompaniamentul instrumental și coregrafic al muzicii populare, cei din urmă „aveau multe ponturi”, conform exprimării unui informator, mizând pe improvizație și spectacol (p. 167).

Biografia lui Mezei Ferenc, „un băndaș țigan din secolul XX”, reunește trăsăturile altui *atipic ingenios* din galeria personalităților lumii tradiționale recreate de Răzvan Roșu, fiind: 1. cunoscător al psihologiei umane; 2. cu un repertoriu variat, care să mulțumească pe fiecare; 3. având capacitate de adaptare la stilul interpretativ al fiecărei comunități; 4. calitatea muzicantului depinzând de exigența publicului, de auzul muzical și spiritul critic al acestuia; 5. exigent față de un public de slabă calitate ori față de instrumentiști ai unor bande slab pregătite; 6. atent la vestimentație; 7. cu „tendența de a monopoliza”, afirmându-și „superioritatea și valoarea”, deci „un monopol care să-i asigure un venit constant și substanțial” (p. 168-174)¹⁸.

Ultimul subcapitol, dedicat repertoriului bandei din Ceauș din perspectiva resurselor digitale, este de mare actualitate, făcând apel la noile tehnici de înregistrare muzicală, prelucrare digitală a muzicii, redare și editare electronică a portativelor și notației muzicale (p. 174-178). Autorul face observații interesante despre întrepătrunderea, în repertoriul bandei din Ceauș, a structurilor melodice din zone etnografice diferite, odată cu amestecul repertoriilor etnice. Astfel, cazul bandei din Ceauș atestă limpede un schimb cultural extins și multiculturalitatea.

Încheie volumul *Concluziile* (p. 182-183) – reluând ideea inițială a axei schimbului cultural, analizat în diferite comunități transilvănene, alte subiecte cercetate fiind identitatea innăscută versus identitatea majoritară, pierderea identității, identitatea duală, identitatea difuză –, urmate de *Bibliografia* (p. 184-200) și *Lista ilustrațiilor* (p. 201-202) - cu explicația celor 56 de imagini și fotografii, multe dintre acestea fiind realizate pe teren de Valentina Paul.

Publicarea cărții de față certifică apariția unui cercetător neobișnuit: Răzvan Roșu. În antropologia culturală românească, în studiile umaniste interdisciplinare, el este de pe acum o prezență inedită și valoroasă, despre care, cu siguranță, vom mai auzi.

Ela Cosma

---

¹⁸ O temă cu totul necercetată de etnomuzicologie a țiganilor ardeleni privește bocetele și muzica lor de înmormântare. Acestea – ieșind din sfera cântărilor de petrecere „de la lume adunate și la lume iarăși date”, preluate din folclorul etniilor conlocuitoare și interpretate în stil țigănesc – au un caracter intim și constituie negreșit enclave etnomuzicale proprii spiritualității țiganilor. Pe acest tărâm închis *outsiderii*, *gagio*, cu greu vor avea acces, iar cercetării etnomuzicale, ce presupune înregistrări și interviuri, îi va fi greu să pătrundă. În orașul Cluj-Napoca (Dâmbul Rotund) și localități adiacente, precum comuna Baci, obiceiuri specifice legate de ritul de trecere al înmormântării se păstrează în comunitățile de *țigani lingurari* și *țigani aurari*. Informator Emeric Imre „Imi”, născut în 1965, orașul Cluj-Napoca, cântăreț de muzică *folk*, fost membru al Cenaclului Flacăra, interpret chitarist (și ceteraș), solist vocal, compozitor și textier.